

Bönder, arbetare och herrskap i Tolsum by

- Nätverken i en svensk by 1870-1900

The Social Networks in a Swedish Farming Village 1870-1900

Mats Brusman

Handledare: Björn Horgby

Linköpings Universitet
Institutionen för Tema
C-uppsats Historia 3, Ht 1999

”Jag menar att klasserna på slätten inte var fler än tre och fungerade i en varp av ägande och arbetande där väven kunde slå in också köpande och säljande folk och handläggare som tog sina pengar över skatt eller direkt ur kärringarnas börs vid den mörka disk där sirap och hårspännen bytte ägare. Endast modern bekymrade sig om de klasslösa som låg och dog i stugor så små att skorstenen måste muras utanpå och dörren öppnas utåt mot landsvägen.”

Ur *Bonnland* av Carl Henrik Svenstedt (*Önoma* 1986)

”Ingen av oss lever för sig själv”

Gravsten på Ringarums kyrkogård

Innehåll

1. Inledning	4
2. Det sena 1800-talets landsbygd	5
Nätverk i historieforskning	7
3. Forskningsuppgiften	8
3.1 Syfte och frågeställningar	8
3.2 Avgränsning	9
Det sena 1800-talet	9
Byn Tolsum i Ringarum	9
3.3 Källor och metod	11
4. Byn Tolsum och dess människor 1870-1900	12
4.1 Inledning	12
4.2 Jordägarna	12
4.3 Jordbrukarna	14
4.4 Tjänstefolket	15
4.5 Torparna	15
4.6 Statarna	16
4.7 Hantverkarna	17
4.8 Arbetarna	17
4.9 Fattighjonen	18
4.10 Social förändring	18
4.11 Släktskap och fadderskap	19
5. Att påverka sin tillvaro	23
5.1 Inledning	23
5.2 Socknens angelägenheter	23
Besluts- och förvaltningsorganen	23
Ledamöter och ombud	24
Socknens frågor	26
5.3 Föreningar och folkrörelser	30
En äldre förening: Skarpskytterörelsen	30
Sjuk- och begravningskassorna	31
Politiska Föreningar	31
De nya folkrörelserna	32
Föreningslivet i Ringarum	33
5.4 Kreditmarknaden	34
5.5 Böndernas nätverk	35
6. Slutsatser	41
Källor och litteratur	43
Otryckta källor	43
Tryckt källmaterial och litteratur	44

1. Inledning

” Då lärarinnan i Ållebråta folkskola, Mamsell Edbergs anhållan om att få sin lön förhöjd från 250 till 300 Rdr framställdes till församlingens afgörande, sedan Ordföranden förordat densamma, uppstod åter Herr Sven Hansson och med mycken myndighet förehöll Ordföranden det otillbörliga och författningsstridiga uti att förelägga kyrkostämman en sådan fråga, innan den blifvit av skolrådet beredd. – Ordföranden förklarade sig hafva ansett det för orimligt, att skolrådets ledamöter, af hvilka några hafva dryga två mils väg hit, skulle sammankallas, blott för att bereda eller formulera en så enkel fråga som den, huruvida församlingen, ville bifalla lärarinnan Edbergs anhållan om löneförhöjning, eller ej; men, tillade Ordföranden, om församlingen önskar veta, huruvida skolrådet tillstyrker ifrågavarande löneförhöjning, så kan det ske nu, emedan de fleste af de skolrådets ledamöter, som kunnat komma, äro vid stämman närvarande. Den nu till skolrådets närvarande ledamöter framställda frågan, om de, för att få behålla en så nitisk och skicklig lärarinna, förordade hennes begärda löneförhöjning, besvarades genast med ja. Nu steg åter Herr Sven Hansson upp frågande med antagen värdighet och pathos: Är det tillbörligt att skolrådet håller sina öfverläggningar midt under pågående kyrkostämma? Ordföranden, som gjort sin fråga till skolrådet och fått den besvarad med ja inom kortare tid än en half minut, och således derigenom ej i minsta märkbar mon stört kyrkostämmans förhandlingar, svarade helt enfaldigt: ’Ja, jag har gjort mig saken till en så ofantlig formvidrighet.’ Sedan behagade Sven Hansson tiga, så att frågan om löneförhöjning för lärarinnan Edberg ändteligen kunde företagas till afgörande med ja eller nej. Den besvarades, under framhållande af församlingens redan stora utgifter i och för skolväsendet, af de fleste med nej.”¹

Det ovanstående citatet, som är hämtat ur protokollet från kyrkostämman i Ringarums socken, Östergötland, annandag jul 1870, ger ett exempel på kollisionen mellan traditionella mönster och nya idéer under senare halvan av 1800-talet. Kyrkans maktposition hade några år tidigare försvagats genom kommunreformen, men den behöll ännu greppet om utbildningsfrågan. Prosten A M Stenkulas sarkastiska ordval säger en del om vad han tyckte om Sven Hanssons yttranden på stämman. Bonden Sven Hansson hade varit både kommunalstämmoordförande, landstingsman och riksdagsman. Han var en av dem som Gustaf Fröding några årtionden senare beskrev i sin dikt *Riksdassbönnras marsch*.

Se här kommer bönnra,
spannmålstönnra
d’ä di sôm har makta i rike å lann.
Va vill I, go vänner,
I härremänner,
vi har inte stönnra,
d’ä vi, sôm ä bönnra,
d’ä vi som ska styre mä rike å lann!
D’ä vi, som ä bönnra,
D’ä Andersstönnra å Johansstönnra,
D’ä di sôm ä harrer i Svergets lann!

(Räggler å paschaser 1895-97)

---

¹ Ringarums kyrkoarkiv KI:7 kyrkostämmans protokoll 26/12 1870

Den åldrige prosten Stenkula var prästson och genuin akademiker, lärare och docent i ekonomi, som prästvigts sent i livet för att få en tryggad ålderdom. Enligt ryktena var han mer intresserad av lantbruksekonomi än av predikan och att diskutera lärarlöner på kyrkostämmor. Stenkula och Hansson är två motpoler i kampen om makten över tillvaron i den svenska landsbygdssocken i slutet av förra århundradet, en tid som slets mellan gamla agrara mönster och liberala idéer om fri företagsamhet. Hur bar de sig åt för att förverkliga sina mål? Vilka var målen och hur använde man de resurser man förfogade över? Den som inte besatt resurser i form av ämbeten eller jord, hur försökte han påverka sin tillvaro? Den här uppsatsen är ett försök att skissa en bild av ett lokalsamhälle och dess människor, och av de sociala nätverk som dessa människor levde och verkade i.

2. Det sena 1800-talets landsbygd

Det sena 1800-talet har ofta beskrivits som ”böndernas storhetstid”.² Sverige stod på tröskeln till industrialismen, men jordbruket var fortfarande samhällets grund och vid sekelskiftet fanns sjuttio procent av befolkningen fortfarande på landsbygden.³ Den gamla bondbyn hade ur det perspektivet fortfarande en central roll i Sveriges utveckling. Det var här alla de bondepolitiker som drev tidens stora nationella frågor på riksdagsplanet hade sitt ursprung. Det var också hit de återvände när deras riksdagstid var över.

Den historiska forskningen kring den svenska landsbygden under den här tiden är delvis ganska ofullständig. Mycket har skrivits om det tidiga 1800-talets jordbruksreformer och sockenliv, men mot slutet av seklet vänds blickarna oftare mot industrialismens städer och utvecklingen där. Den landsbygdsvetenskap som finns från tiden 1870 till 1900 fokuserar främst på de sociala förändringarna och på böndernas politiska makt.

I del tre av Enoch Ingers *Bonden i svensk historia* beskriver Sten Carlsson hur klyftan mellan jordägare och jordbrukare minskar. De riktigt små jordbruken, torpen, försvinner medan de större arrendatorerna stärker sina positioner och blir mer jämställda med jordägarna.⁴ I luckan efter torpinstitutionen växer istället en obesutten arbetarbefolkning fram, samtidigt som de besuttna bönderna genom förändringar i titulatur, klädsel och namnbruk markerar en ny social nivellering, de blir ”herrska”.⁵

Carlsson beskriver också det sena 1800-talet som böndernas storhetstid på riksdagsplanet. Bönderna dominerade helt riksdagens andra kammare. Den stora skiljelinjen kom att gå mellan protektionister och frihandelsvänliga.⁶

Einar D Mellquists avhandling om riksdagsdebatten kring kommunal rösträtt 1862-1900 berör rösträttslagarnas effekter på landsbygdens lokalpolitik. Den viktigaste förändringen i och med den nya kommunallagen 1862 var att rösträtten för utarrenderad jord helt och hållet tillföll arrendatorerna. Detta bidrog till en utjämning av makten, där tidigare en enda jordägare hade kunnat dominera en hel socken.⁷

---

² Seyler, Hans *Hur bonden blev lönearbetare – Industrisamhället och den svenska bondeklassens omvandling* Arkiv avhandlingsserie nr 17 (Lund 1983) sid 7

Ingers, Enoch, Sten Carlsson och Albert Eskeröd: *Bonden i svensk historia del III* (Stockholm 1956) sid 391-399

³ Edling, Nils *Det fosterländska hemmet – Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 1996, akademisk avhandling) sid 30

⁴ Ingers sid 311

⁵ Ibid. sid 380-384

⁶ Ibid. sid 447-455

⁷ Mellquist, Einar D *Rösträtt efter förtjänst – Riksdagsdebatten om den kommunala rösträtten i Sverige 1862-1900* (Stockholm 1974, akademisk avhandling) sid 53

I *Från självhushålllets tid* beskriver Torsten Nothin hur omvandlingen från självhushållning till konsumtionssamhälle på landsbygden har sin början i böndernas förbättrade ekonomiska situation under 1890-talet. Det ekonomiska uppsvinget var en effekt av spannmålstullar, ökat skogsbruk och framför allt förbättrad jordbruksteknik. Nya organisationsformer, till exempel andelsmejerier, bidrog också till denna utveckling.⁸

Hans Seyler menar i *Hur bonden blev lönearbetare* att det sker en polarisering inom bondeklassen under 1800-talet. Medan stora delar av bondeklassen proletariseras uppstår en "bondebourgeoisie" som bedriver ett kapitalistiskt jordbruk i kontrast till de tidigare feodala självhushållningsstrukturerna. Den kapitalistiska bondeeliten grundlägger sitt välstånd genom handel och binärningar, eftersom jorden i sig inte kan skapa det ekonomiska mervärdet.⁹

Att böndernas ökande makt skedde på bekostnad av den obesuttna delen av landsbygdens befolkning visar de stora sociala förändringarna på landsbygden under andra halvan av 1800-talet. Kalle Bäck behandlar i *Början till slutet* torpinstitutionens tillbakagång kopplat till skiftesreformerna under 1800-talet. Bäck menar att den primära orsaken till torpens tillbakagång ligger i den rationalisering av jordbruket som inleddes i och med laga skifte. Samtidigt som bönderna vid bysprängningarna fick nya behov av den mark som varit avdelad för torpen, förändrades deras arbetskraftsbehov. Det blev nu mer ekonomiskt att hysa arbetskraft i arbetarbostäder och backstugor än att upplåta torparmark på ägor.¹⁰

Proletariseringen av landsbygdens befolkning och den stora emigrationen medförde så småningom ett nytt socialt medvetande. I sin avhandling om egnahemsrörelsen skriver Nils Edling om hur tanken om egnahem börjar ta form under 1880-talet. Ur torpens omvandling till arbetarbostäder, emigrationen och städernas arbetslöshet på 1880-talet, uppstod tankar om "jord åt arbetarna". Målet blev en "nykolonisation", där idealet var en egen stuga. Särskilt de östgötska slättbygderna var föregångare för den egnahemsrörelse som uppstod.¹¹

Peter Aronssons avhandling *Bönder gör politik* behandlar sockenstämman som mötesplats för interaktion mellan lokalsamhällets sociala grupperingar och mellan lokalsamhället och centralmakten. Aronsson har studerat sockenstämman kring åren 1700, 1780 samt 1840. Han menar att sockenstämman utvecklas till att omfatta ett ökande kompetensområde, men att det samtidigt sker en elitisering och att stämman under 1800-talet allt mer kommer att uttrycka en jordägande elits vilja. Bönderna avgränsar sig som grupp mot det övriga lokalsamhället för att värna sina ekonomiska och politiska intressen på ett effektivt sätt. Sockenstämman blir en arena med en kvardröjande kommunalistisk "koncensusvilja", men där individualistiska marknadsanpassade krafter spelar en allt större roll.¹²

Även Torkel Jansson beskriver det sena 1800-talet som en tid då samhällets ekonomiska bas förändras genomgripande. Han beskriver utvecklingen som en kapitalistisk omstrukturering av samhället. Ekonomin har en snabb utveckling även på landsbygden samtidigt som lokalsamhället börjar integreras alltmer med staten, bland annat genom införandet av statsbidrag. Jansson menar att en följd av denna utveckling är att varje röstägande i större utsträckning börjar värna om sitt i kampen om den ekonomiska kakan. Nya fyrkstarke röstägare dyker också upp i form av bolag och storjordbruk, och ett "fyrkstarsvälde" uppstår i slutet av 1800-talet.¹³ Som en följd av en ökad nödvändighet att tänka i ekonomiska termer,

⁸ Nothin, Torsten *Från självhushålllets tid* (Stockholm 1966)

⁹ Seyler sid 77

¹⁰ Bäck, Kalle *Början till slutet - Laga skiftet och torpbebyggelsen i Östergötland 1827-65* (Linköping 1992) sid 121

¹¹ Edling sid 121-125

¹² Aronsson, Peter *Bönder gör politik - Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850* Bibliotheca Historica Lundensis 72 (Akademisk avhandling, Lund 1992) sid 342-343

¹³ Jansson, Torkel *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation - En konturteckning av 1800-talets Norden* Studia Historica Upsaliensia 146 (Uppsala 1987) sid 123-124

uppstår ekonomiska föreningar¹⁴, bland annat sjuk- och begravningskassorna. Fyrktalsväldet och ekonomins ökade betydelse ger också upphov till folkrörelserna. Genom dessa fick andra samhällsgrupper än de röststarka möjlighet att delta i maktkampen.¹⁵

I *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920* menar Sven Lundqvist också att folkrörelserna uppstår som en konsekvens av den sociala omvandling som äger rum under 1800-talet. Det äldre samhället som präglades av få och diffusa enheter och vertikal solidaritet, ersätts av ett modernt stratifierat klassamhälle med horisontell solidaritet och många specialiserade enheter. Ur den sociala oro som omvandlingen leder till uppstår nya behov som uttrycks i kollektiva mål. Nya resurser till kollektivt handlande gör att sociala problem och missnöje med den svenska kyrkan tar sig uttryck i nykterhets-, arbetar-, och frikyrkorörelser.¹⁶ Lundqvist konstaterar i sin undersökning att folkrörelserna mobiliserar representanter för alla samhällsgrupper, men att de främst får med sig yrkesskickliga och framåtsträvande personer ur arbetarklassens övre skikt eller medelklassens lägre.¹⁷ Han finner också att medlemmarna i folkrörelserna i mindre utsträckning än totalpopulationen över femton år var födda på orten.¹⁸

Nätverk i historieforskning

Ett sätt att göra sig en uppfattning om människors resurser och handlande i en bestämd kontext, är att ta en utgångspunkt i de sociala nätverk de ingår i. Forskning visar att sociala nätverk ofta har en stor betydelse för människors förmåga att påverka sin tillvaro.

Nätverksforskning är ett relativt nytt fält inom historieforskningen och det finns inte så mycket material som behandlar detta. Martin Åberg studerar i *Samförståndets tid* hur lokalpolitiken i Göteborg under 1900-talet påverkats av informella nätverk.

Genom datorbearbetning av ett stort empiriskt material kartlägger han grafiskt de informella nätverken bland politikerna och identifierar hur centralt de olika aktörerna är placerade i dessa. Åberg säger att nätverksanalys kan tjäna som ett sätt att komma åt en mellannivå, ”mellan den enskilde aktören och strukturalistiska makroförklaringar av mänskligt beteende.”¹⁹ En individs värderingar och handlingsätt bestäms av hans relationer och lokala miljö.

Niklas Stenlås avhandling *Den inre kretsen* undersöker industrins ledarskikt som politisk maktfaktor under 1940-talet. Stenlås beskriver nätverkets mekanismer som ett system av givande och tagande. För att en elit ska kunna fungera som en elit måste den ha tillgång till ”andra aktionsmedia än formella institutioner”.²⁰ Stenlås menar att nätverket måste bygga på en gemensam värdegrund, ett normsystem som bestäms av kollektivet. Aktörerna i nätverket måste uppträda så som de förväntas uppträda för att inte nätverket ska skadas. Stenlås pekar särskilt på givandefunktionen i nätverket. ”[...]normen var”, säger han, ”att alltid, om det lät sig göras, hjälpa en nätverksrelation med vadhelst det kunde röra sig om.”²¹ Här bygger han på sociologen Marcel Mauss bok *Gåvan*, som beskriver hur föremål, gåvor, i många kulturer

---

¹⁴ Jansson, Torkel *Samhällsförändring och sammanslutningsformer – Det frivilliga föreningsväsendets uppkomst och spridning i Husby-Rekarne från omkring 1850 till 1930* Studia Historica Upsaliensia 124 (Akademisk avhandling, Uppsala 1982) sid 82

¹⁵ Ibid. sid 255-263

¹⁶ Lundqvist, Sven *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920* Sober-dokumentation 3 (Uppsala 1977) sid 215-216

¹⁷ Ibid. sid 128

¹⁸ Ibid. sid 127

¹⁹ Åberg, Martin *Samförståndets tid - Konflikter, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik* (Lund 1998) sid 220

²⁰ Stenlås, Niklas *Den inre kretsen – Den ekonomiska elitens inflytande över svensk partipolitik och opinionsbildning 1940-1949* Arkiv Avhandlingsserie 48 (Akademisk avhandling, Uppsala 1998) sid 256

²¹ Stenlås sid 233

fungerar som länkar mellan givare och tagare. Gåvorna utgör inte bara betalningsmedel eller helt oegennyttiga spontaniteter, utan de är ”till största delen motprestationer, som görs [...] för att upprätthålla en fördelaktig allians.”²²

Nätverket har stor betydelse dels som integrerande faktor, dels differentierande – för att avgränsa och markera status. En annan viktig egenskap hos nätverket är dess funktion som informationsbärare. Nätverket bär, med Stenlås ord, ”tjockare” information än de formella informationskanalerna. Informationen i nätverket färgas av nätverket självt och blir mer tillförlitlig och därför värdefullare för aktörerna.²³

I *Familjeliv i Norden* skriver David Gaunt om familjens, släktens och grannskapets nätverk. Vikten av släktrationer har varierat mycket mellan olika orter. Generellt menar Gaunt att släktbanden spelat störst roll i besuttna kretsar, hos borgerskapet och storbönder. När det gäller lägre sociala grupper har släktbanden i allmänhet spelat en relativt liten roll. Låg medelålder, dåliga kommunikationer och stor rotlöshet var faktorer som bidrog till att stora delar av de lägre socialgrupperna hade få eller inga kontakter med sina släktingar.²⁴

Då det gäller kontakter med grannar och den närmsta omgivningen menar Gaunt att stark beroendeställning till en arbetsgivare bidrog till ett dåligt utvecklat nätverk till människor med samma sociala villkor. De viktiga kontakterna gick alltid uppåt i samhällsstrukturen. Sina arbetskamrater kunde man i allmänhet inte hjälpa med något, även om man ville. I statarmiljöer och liknande blev främlingskapet dessutom större genom de ständiga flyttarna från plats till plats. Man hann helt enkelt inte bygga upp något nätverk.²⁵

Gaunt behandlar också gemensamhetskänslan och den tid det kan ta för en inflyttad att bli accepterad. Gaunt menar att i gamla jordbrukarsamhällen med jämnstarka bönder fanns en kollektiv ”vi”-känsla som saknades i till exempel storgodsmiljöer. Industrialismens genombrott medförde en förändring av gemenskapstanken då bonden förvandlades från ”husbonde” till ”företagare”. Kollektivets betydelse minskade och gemensamma aktioner företogs endast då kollektivet hotades utifrån.²⁶

3. Forskningsuppgiften

3.1 Syfte och frågeställningar

Forskningen pekar på att bondeklassen under den här tiden var på väg att delas i en ”kapitalistisk” elit som vid sidan av jordbruket bedrev handel och andra binärningar, och en mer proletariserad småjordbrukarkategori. Citatet i inledningen belyser också att denna tid präglades av motsättningarna mellan tradition och ”moderniteter” som följer i skiftesreformernas, kommunallagarnas och industrialiseringens spår.

Om denna analys är riktig, borde man under perioden 1870 till 1900 kunna se de olika systemen avspeglas i de sociala nätverken²⁷ på landsbygden. Den traditionella

---

²² Mauss, Marcel *Gåvan* (1925, svensk översättning 1972) sid 94

²³ Stenlås sid 241-249

²⁴ Gaunt, David *Familjeliv i Norden* (1983, s.l.) sid 267-271

²⁵ Ibid. sid 310

²⁶ Ibid. sid 308

²⁷ Med *nätverk* avser jag de sociala relationerna, både formella och informella, mellan människor inom ett bestämt system, i det här fallet lokalsamhället. Nätverket är ett system av interpendenta bindningar vilka utnyttjas av nätverkets medlemmar, *aktörerna*, för att uppnå bestämda syften. Nätverket påverkar aktörernas sätt och möjligheter att interagera på olika *arenor* – det vill säga de fora och platser där maktspelet äger rum. I den

självhushållningsbonden borde ha ett nätverk präglad av traditionella värden och starkt knutet till närmiljön, byn och den egna jorden. Den moderne jordbruksföretagaren borde istället ha ett nätverk präglad av kontakter utåt, eftersom hans mål att skapa ett mervärde bara kan uppnås genom avsättning av hans produkter på en marknad.

Kan man spåra lokalsamhällets nätverk i det arkivmaterial som står till buds från den här tiden? Kan man se en förändring i nätverksbildandet som stämmer överens med de sociala förändringarna? Vilka var det som utövade makten i socknen och vilka mål och ambitioner hade de? Vilka möjligheter hade lokalsamhällets övriga invånare – torparna, statarna, fattighjonen – att påverka sin tillvaro?

Mer konkret försöker jag i den här uppsatsen besvara följande frågor.

Hur såg byinnevånarnas sociala nätverk ut?

Kan man se det traditionella respektive det moderna avspeglade sig i nätverken?

Kan man spåra kopplingar mellan en persons nätverk och hans möjlighet att påverka sin tillvaro?

Vilken betydelse hade släktskapsbanden i nätverken?

Vilka mål sökte man uppnå och vilka värden ville man värna?

Var det den egna, familjens, byns eller socknens position och förutsättningar man främst värnade om?

Hur påverkade folkrörelserna nätverksbildandet?

På vilka arenor utspelades den lokala maktkampen?

Släppte lokalsamhället in främlingar i gemenskapen, och vilka skillnader kan man se i den inflyttades nätverk gentemot den ”rotade” byinnevånarens?

3.2 Avgränsning

Det sena 1800-talet

Tidsperioden jag ägnat mig åt är 1800-talets tre sista decennier. Detta var ”böndernas storhetstid”, då jordbruket fortfarande utgjorde Sveriges ekonomiska bas. Samtidigt är hela 1800-talet en tid då de gamla agrara strukturerna börjar lösas upp. År 1870 är skiftesreformer, representationsreformen och kommunreformen genomförda sedan några år. Industrialismen är på stark frammarsch och emigrationen har ännu inte kulminerat.

Tiden fram till sekelskiftet präglas av tekniska framsteg och sociala reformer, men också av ökad emigration och proletarisering. Det är på en och samma gång bondesamhällets storhetstid och upplösning.²⁸

Byn Tolsum i Ringarum

I rummet har jag avgränsat undersökningen till en medelstor by, Tolsum i Ringarum socken, i sydöstra Östergötland. Ringarumsbygden är en gammal jordbrukarbygd som genom århundradena fungerat som viktigt uppland för kuststäderna Norrköping och Söderköping. Bygden domineras av självägande bönder, men här finns även frälsegods och brukssamhällen. Ringarum är den största socknen i Hammarkinds härad. I slutet av 1800-talet hade socknen drygt 5000 invånare²⁹ och en nordvästlig – sydöstlig utsträckning av uppemot tre mil. Kyrkbyn är belägen i de norra delarna, medan de södra delarna domineras av köpingen

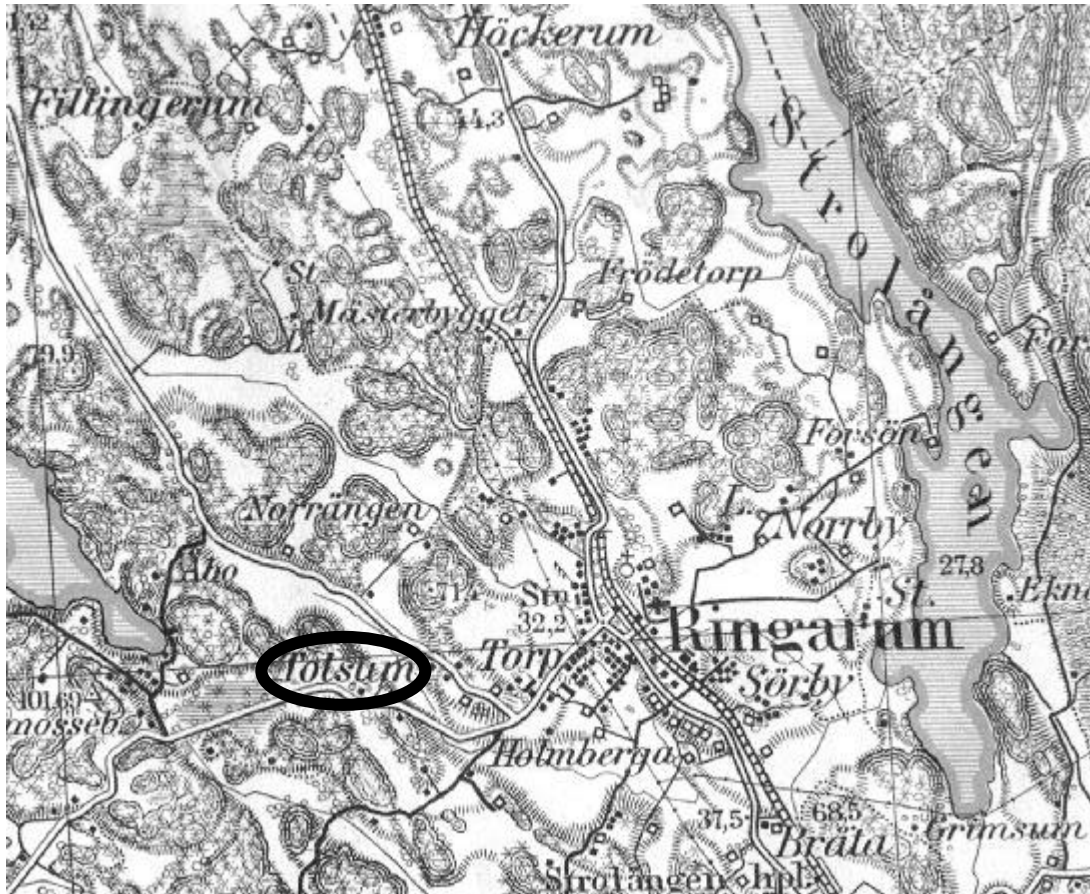
---

här studien kan arenorna vara så vitt skilda ting som kommunalstämman, ett nykterhetsmöte eller kapitalutlåning ur kyrkkassan.

²⁸ Seyler s7

²⁹ Ringarums kyrkoarkiv NIII:1 Biskopsvisitation 1870 och 1876

Valdemarsvik. I socknens mitt finns brukssamhället Gusum. Byn Tolsum är belägen omkring en och en halv kilometer sydväst om Ringarums kyrka, och utgjorde tillsammans med byarna Torp, Sörby samt Stora och Lilla Norrby en slags tätbebyggelse kring kyrkbyn. Kyrkbyn och kringliggande byar ligger vid en större öppen lerslätt kallad Ringarumsslätten eller Ringarums Balj, och i övrigt präglas landskapet i Ringarums socken av skogsmark genombrutet av öppna dalgångar.

Källa: Generalstabskartan 1881 rev. 1947

Litteraturen om Ringarums socken är förstås mycket begränsad. Socknens historia berättas i *Bondebygd och bruksbygd – Ringarums socken genom tiderna*,³⁰ vilken gavs ut av Ringarums kommun 1970. Många skribenter har bidragit till boken som är ett ambitiöst försök att beskriva socknen från de tidigaste stenåldersbosättningarna och till modern tid. Författaren och journalisten Alfred Kämpe, av många ansedd som skildraren av lantarbetarnas situation framför andra, var född i Ringarum 1877 och har i självbiografiska berättelser beskrivit torpar- och statarlivet vid godset Fyllingarum i Ringarums socken. Hans kortare skrifter, som ursprungligen skrevs för tidningar och liknande, har samlats i boken *Trälars Torpare Statare*.³¹

³⁰ Gärme, Erik m fl *Bondebygd och bruksbygd - Ringarums socken genom tiderna* (Utgiven av Ringarums kommun 1970)

³¹ Kämpe, Alfred *Trälars Torpare Statare – Noveller och journalistik i urval* (Stockholm 1977)

3.3 Källor och metod

Jag börjar framställningen med att teckna bilden av byn Tolsum och de människor som bodde där. Därefter går jag igenom arenor där byns innevånare agerat, och utifrån detta försöker jag sedan skissa de nätverk som kan skönjas bakom den struktur som framträder.

För att få en bild av hur nätverken i Tolsum kan ha sett ut, har jag gått igenom ett ganska brett källmaterial. Husförhørs- och mantalslängder har använts för att kartlägga befolkningen och dess förändringar, och med hjälp av dopböcker utreds släktskapsband och fadderband. Att undersöka släktskapsband kan vara ett evighetsarbete. Jag har därför begränsat mig till att försöka spåra föräldrarna till de byinnevånare som är födda i socknen. I de fall det varit befogat har jag gått ytterligare en generation bakåt. På så sätt har jag fått en ganska god uppfattning om syskon- och i viss mån kusinband som finns i byn, även om en del kan ha missats.

Bouppteckningar och konkursakter ger tillsammans med uppgifter i protokollen från de kommunala och kyrkliga arkiven en bild av de ekonomiska banden mellan invånarna.

Bouppteckningarnas ingresser kan även ge upplysningar om släktband.

Häradsrättens domböcker kan också bidra till att visa på bybornas nätverkskontakter.

Domboksmaterialet innebär dock vissa problem rent ”hantverksmässigt”. Protokollen från de lagtima tingen i Hammarkinds härad under perioden 1870 till 1900 fyller drygt fyrtio volymer. Dessutom sitter bilagorna till domprotokollen inbundna mellan protokollsidorna, vilket gör materialet ytterst svårt att söka igenom. För att ha en chans att hinna med domboksmaterialet har jag inriktat mig på att gå igenom saköreslängderna. En saköreslängd är en längd över de påföljder som utdömts vid tingen. Det betyder att det är de *dömdas* namn och hemvist som finns i saköreslängderna. Målsägande, vittnen och frikända åtalade finns med bara i de fall då vite utdömts för att de inte infunnit sig vid tinget – vilket i och för sig inte alls är ovanligt. Jag har alltså haft begränsade möjligheter att finna alla de mål vid häradstinget där Tolsumbor på något sätt figurerar. Det jag kunnat göra är att kontrollera alla de mål där personer från norra delarna av Ringarum blivit dömda. Jag har av samma skäl, tidsbristen, inte heller brytt mig om att följa alla mål fram till eventuell dom. Det väsentliga i sammanhanget är ju inte häradsrättens bedömning av målet, utan parternas agerande.

Socknens formella institutioner, kommunalstämma, kommunalnämnd, kyrkostämman, kyrkoråd och skolråd har alla lämnat efter sig en mängd protokoll. Dessa säger en hel del om hur byns och socknens elit interagerar och för vilka syften.

Föreningslivet i byn är svårare att spåra, eftersom källmaterialet ofta är fragmentariskt eller saknas helt. Utöver de medlemsmatriklar som finns kvar, har jag här tagit hjälp av *Bondebygd och Bruksbygd*. Denna bok är skriven under 1960-talet och mycket av dess innehåll bygger på intervjuer med äldre Ringarumsbor, det vill säga personer som var barn under slutet av 1800-talet. Detta kan innebära att källorna har en högst varierande tillförlitlighet. Ett annat problem med att använda denna typ av hembygdsskildring som källa, är att den innehåller många småfel samt att den helt saknar källhänvisningar. Den typ av uppgifter jag använt mig av tror jag dock är av en sådan art att tillförlitligheten kan anses ganska hög. Att en intervjuad person har daterat ett bröllop två år fel, eller att en person angetts som snickare i stället för målare har ingen större relevans för undersökningen.

Alfred Kämpes ungdomsminnen från Ringarum innebär likartade problem. Kämpe skriver i en skönlitterär stil, och hans syfte är inte att berätta Ringarumshistoria, utan att visa på lantarbetarnas verklighet i slutet av 1800-talet. Skildringarna av ungdomstiden i Ringarum är i huvudsak skrivna på 1920-talet, och lider därför av memoarens stora distans i tid. Dessutom bör man vara medveten om att den antagligen färgats av en klassresa från torparn till redaktör och journalist. Jag har försökt ha dessa ting i åtanke då jag använder mig av Kämpes text som en spegel för det övriga källmaterialet.

4. Byn Tolsum och dess människor 1870-1900

4.1 Inledning

Byn Tolsum ligger i Ringarums socken i sydöstra Östergötland. Som jordbruksbyggd har Tolsum gamla anor. Man har funnit spår som tyder på att jordbruk bedrevs här redan för fyratusen år sedan³², och under 1500-talet var Tolsum en av regionens största byar³³. Under 1800-talet bestod Tolsum av två skattehemman, Norrgården och Södergården (vardera ett mantal), och ett frälsehemman, Frälsegården (ett halvt mantal). Före laga skifte 1844 fanns fem gårdar i Södergården och fem i Norrgården.³⁴ Av dessa flyttade fem gårdar ut vid laga skifte. Frälsegården brukades under Fyllingarums Säteri, vars marker gränsar till Tolsum i nordväst. I sydost gränsar Tolsum till byn Torp vilken ligger mindre än en kilometer från Tolsums by. Under perioden 1870 till 1900 fanns på Tolsums marker mellan tjugofem och trettio torp och backstugor, och runt 1870 bestod byn av omkring sextiofem hushåll.³⁵

För att måla upp bilden av Tolsums befolkning har jag valt att dela in dem i åtta olika kategorier: *jordägare*, *jordbrukare*, *tjänstefolk*, *torpare*, *statare*, *hantverkare*, *arbetare* och *fattighjon*. Indelningen ska dock inte uppfattas som avgränsade grupper, utan som tillfälliga roller i ett givet ögonblick. Jordägaren och jordbrukaren är som vi ska se i de flesta fall samma person, och många av byborna rör sig under undersökningsperioden mellan de olika kategorierna.

4.2 Jordägarna

Tolsums jord har under senare halvan av 1800-talet delats mellan ett par dominerande familjer samt ett antal mindre jordägare. Ägarförhållandena vid laga skifte 1844 framgår av tabell 1. Vid denna tid ägde tre bönder, Östen Nilsson, Nils Peter Månsson och Peter Andersson knappt hälften av Tolsums skattejord. Av övriga jordägare var det endast en, Sven Hansson, en ung bondson från byn Hjulerum, som inte var bosatt i byn.

Ägare 1844	Ägardel % av 2 mantal skattejord
Östen Nilsson	19
Peter Andersson	17
Nils Peter Månsson	13
Anders Peter Andersson	9
Sven Hansson	8
Magnus Månsson	8
Nils Stefansson	8
Johan Jansson	6
Peter Månsson	6
Jonas Jonsson	6

Tabell 1 Jordägare i Tolsum 1844

Källa: Östergötlands Landskontor GXIV:16 Laga skifte i Tolsum

³² Bondebygd... s 70-75

³³ *Natur Kultur – Miljöer i Östergötland* (Länsstyrelsen i Östergötlands län 1983, andra upplagan) s 582

³⁴ Landskontoret Östergötland GXIV:16 Laga Skifte i Tolsum 30/9 1844

³⁵ Häradskrivaren i Hammarkinds och Skärkinds fögderi EVIIa:55 Mantalslängd 1870. Undantagsfolk och inhyta fattighjon har här räknats som separata hushåll.

Tabell 2 visar ägarförhållandena år 1870. Östen Nilsson var nu död och hans jord ägdes av hans änka och två av hans barn. Östen Nilssons äldsta dotter hade gift sig med Sven Hansson från Hjulerum som hade köpt Nils Peter Månssons fjärdedel av ägorna. Den tredje ”storbonden” från 1844, Peter Andersson, satt nu på undantag hos sonen Anders, som han lämnat över gården till. Av de övriga sex ägarna vid laga skifte hade två stycken kvar sina ägor 1870. Det fanns nu totalt tolv jordägare i Tolsum, varav två inte var bosatta i byn. Familjen Östensson, med den ingifte Sven Hansson räknad, dominerade nu totalt Södergården, och i Norrgården dominerade Anders Persson.

Ägare 1870	Ägardel 1 mantal Södergården %	Ägardel 1 mantal Norrgården %
Anna Cajsa Svendsdotter	9	
Amalia Östensson	22	
Svante Östensson	3	
Sven Hansson	28	
Apotek. Keyser, Sthlm	19	
Anders Peter Andersson	6	12
Peter Svensson	13	16
Anders Persson		31
Nils Stefansson		15
Brita Andersdotter		13
Jonas Jonsson		12
Sven Abrahamsson		1

Tabell 2 Jordägare i Tolsum 1870

Källa: Häradsskrivaren i Hammarkinds och Skärkinds fögderi EVIIa:55 Mantalslängd 1870

Ägare 1885	Ägardel 1 mantal Södergården %	Ägardel 1 mantal Norrgården %
Amalia Östensson	53	
Sven Hanssons arvingar	28	
August Pettersson	13	48
A H Svärd	6	10
Gustaf Andersson		15
Brita Andersdotter		13
Gustaf Adolf Andersson		11
J F Larsson, Bresätter		2
S G Almberg		1

Tabell 3 Jordägare i Tolsum 1885

Källa: Häradsskrivaren i Hammarkinds och Skärkinds fögderi FII:130 Kronoräkenskaper 1885

Utvecklingen av ägarförhållandena under 1880- och 1890-talen framgår av tabellerna 3 och 4. Familjen Östenssons jord koncentreras efterhand till Östens dotter Amalia. I Norrgården gifter Anders Persson bort sin dotter med August Pettersson, son till Peter Svensson vilken har jord på båda mantalen. På så sätt slås ägorna samman och August Pettersson befäster sin ställning som byns storbonde.

Bland de mindre jordägarna byts många namn ut under perioden. Bland jordägarna 1870 är det, bortsett från Amalia Östensson och August Pettersson, tre stycken som är ättlingar eller ingifta släktingar till 1870 års jordägare.

Ägare 1895	Ägardel 1 mantal Södergården	Ägardel 1 mantal Norrgården
	%	%
Amalia Östensson	56	-
K F Nilsson i Torp	25	-
Viktor Karlsson	6	9
August Pettersson	13	48
Gustaf Andersson	-	15
Knut Östensson	-	13
A G Falkman	-	12
Gustaf Almberg	-	1
Anders Eriksson	-	2

Tabell 4 Jordägare i Tolsum 1895

Källa: Ringarums kyrkoarkiv AI:52 Husförhörslängd 1893-99, Häradsskrivaren i Hammarkinds och Skärkinds fögderi FII:140 Kronoräkenskaper 1895

Ägarförhållandena i Tolsum präglas alltså av två dominerande familjer under perioden 1870 – 1890, Östenssons i Södergården och Pettersson i Norrgården. Bland övriga jordägare, vilka hade varierande ägardelar, var de allra flesta bosatta i Tolsum. Mitt syfte är främst att undersöka nätverken hos dem som var bosatta i Tolsum under perioden. I vissa fall är det dock svårt att inte beröra en del andra jordägare, då de haft stort inflytande på byn. Så är till exempel fallet med Östen Nilssons svärson, riksdagsmannen Sven Hansson i grannbyn Torp.

Jordägandet var basen för all politisk makt i landskommunerna efter 1862 års kommunreform. En röst i kommunalstämman motsvarades av en så kallad fyrk, vilket var det samma som en hundralets mantal jord. Annan inkomst, av kapital, rörelse eller lön, gav ett fyrkantial som var baserat på en jämförelse mellan den bevilling, d v s skatt, man betalade på sin inkomst, och medelbevillingen för ett mantal.³⁶ År 1862 års kommunallag hade med andra ord öppnat för inflytande för nya grupper på landsbygden, men det var jordägandet som fortfarande var normen för den politiska makten.

4.3 Jordbrukarna

Utöver de självägande bönderna i byn har ett antal arrendatorer utan ägorätt brukat byns jordar. På Tolsum frälsegård fanns samma brukare under större delen av trettioårsperioden, Karl Johan Karlsson. Då Karl Johan med ålderns rätt drog sig tillbaka år 1895 fick han bo kvar på gården, som brukades av en bonde bosatt i grannbyn Torp. I Norrgården var det vanligaste att jordägaren brukade sin ägardel, medan ägar- och brukarförhållandena har varit mer invecklade i Södergården. År 1890 brukades till exempel större delen av Sven Hanssons ägor under Fyllingarums gods, medan en liten del brukades av Amalia Östensson.³⁷ I flera fall har bondsöner brukat sina föräldrars och även syskons ägor. Svante Östensson brukade en tid sin mors och systers jord, Sven Hanssons son Verner brukade sin fars ägor, och en del av August Pettersson ägor brukades under några år av hans yngre bror Axel. Det vanligaste i Tolsum var trots allt att jordägaren själv brukade merparten av sina ägor. År 1870 brukade åtta av tolv jordägare hela eller delar av sin jord, år 1890 var siffran sju av nio.

³⁶ Mellquist sid 49

³⁷ Häradsskrivaren i Hammarkinds och Skärkinds fögderi EVIIa:14 Mantalslängd 1890

I 1862 års kommunallag stadgades att för utarrenderad jord gavs rösträtten utan förbehåll till brukaren. Denna lag hade tillkommit för att minska godsägarnas inflytande i kommunerna.³⁸ För Tolsums del innebar det alltså till exempel att frälsebonden Karl Johan Karlsson hade ett jordbaserat fyrktal som tidvis var större än de största skatteböndernas, eftersom de arrenderade ut delar av sina ägor.

4.4 Tjänstefolket

En stor befolkningsgrupp totalt sett, utgjorde gårdarnas pigor och drängar. Denna grupp bestod av ogifta, företrädesvis yngre personer, ofta döttrar och söner till torpare och mindre bönder. Att tjäna som dräng och piga var för många en tillfällig syssla i väntan på att få ett ledigt torp, att ta stat, eller att få ärva föräldrarnas jordbruk. Pigor och drängar räknades till bondens hushåll och bodde antingen i mangårdsbyggnaden eller i speciella drängstugor och pigkamrar.³⁹ I medeltal hade Tolsums gårdar mellan en och tre pigor och lika många drängar, men eftersom de i allmänhet bara stannade i tjänst mellan ett och tre år fyller drängars och pigors namn ganska många sidor i husförhörslängderna.

Lägenheter på Tolsums ägor	1870	1875	1880	1885	1890	1895
Torp	13	12	8	4	4	4
Förpantningar	1	2	3	6	6	7
Backstugor	11	9	9	6	6	9
”Ägda” stugor	-	3	8	13	13	5
Avsöndrade	-	-	-	-	-	4
SUMMA	25	26	28	29	29	29

Tabell 5 Bebyggelsen på Tolsums ägor 1870-1895

Källa: Ringarums kyrkoarkiv AI:32, AI:37, AI:42, AI:50, AI:52

Husförhörslängder 1870-1899

4.5 Torparna

Torparna förfogade över hus med tillhörande åkermark, vilka uppläts av markägaren mot betalning, ofta i form av dagsverken. I allmänhet hade torparna kontrakt som löpte på mellan trettio och femtio år⁴⁰ och utgjorde därför en bofast kategori småjordbrukare. Mot slutet av 1800-talet började torpinstitutionen avklinga. Det blev nu allt vanligare att torparna blev ägare till sina torp. Detta skedde i allmänhet genom så kallad förpantningsrätt. Torparen erlade en hög pantsumma då han tillträdde torpet, vilken jordägaren skulle betala tillbaka om kontraktet hävdes. Konstruktionen var gjord för att kringgå förbud mot jordavsöndring, och tanken var att torpet skulle vara ”sålt” för all framtid.⁴¹ Man kanske kan se förpantningarna som ett förstadium till den egna hemrörelse som kom igång kring sekelskiftet.

Torpens tillbakagång i Tolsum framgår av tabell 5. Av tretton torp med ”traditionella” torpkontrakt år 1870 fanns bara fyra kvar tjugofem år senare. Av dessa hörde tre till frälsegården. Samtidigt ökade antalet *ägda hus*, i form av förpantningar och avsöndringar. Omvandlingen från torp till ägda hus bestod till viss del i förpantningar, dels i att torpets jord brukades till gården, och att den före detta torparen fick köpa själva huset.

³⁸ Mellquist sid 49

³⁹ Carlsson, *Sten Yrken och samhällsgrupper* (Stockholm 1968) sid 57

⁴⁰ Bäck sid 45, 51

⁴¹ *Ibid.* sid 45

I siffran ”ägda” stugor ingår även de backstugor som av jordägaren ”skänktes” på livstid till änkor och undantagsfolk. Dessa stugor återgick ofta till jordägaren då ”ägaren” avled, vilket är förklaringen till att antalet ”ägda” hus går tillbaka 1895, medan antalet backstugor åter ökar.

Den tid en torpare stannar på sitt torp varierar kraftigt i Tolsum. På vissa av skattegårdarnas torp avlöser torparna varandra vartannat år under 1870-talet. I något fall återkommer en torpare efter ett par år. Här är det alltså inte alls frågan om något nyttjande av långa torpkontrakt. Mönstret liknar mera statarnas korta statkontrakt. På andra torp, främst frälsegårdens, sitter dock samma torpare på torpet större delen av perioden. Då en ny torpare tillträder är det i flera fall fråga om en son eller svärson, och att den gamle torparen finns kvar på torpet.

4.6 Statarna

En statdräng var en, i allmänhet gift, äldre dräng med kontrakt för en viss tidsperiod. I allmänhet ingick det i kontraktet att även statarhustrun skulle tjänstgöra, till exempel som mjölkpiga.⁴² Statarfamiljerna bodde ofta i särskilda arbetarbostäder i anslutning till gården. Ibland bodde de i mer avlägsna backstugor.

Medan de ogifta pigorna och drängarna hade skiftande familjebakgrund och framtidsutsikter, utgjorde statarna ett mer genuint landsbygdsproletariat. De kom i allmänhet från lantproletära miljöer och de hade en lönenivå som låg betydligt lägre än industrins låglönegrupper denna tid.⁴³ Vid godset Fyllingarum hade en statare år 1890 en årslön bestående av 4 tunnor råg, ¼ tunna vete och 65 kronor kontant. Därutöver tillkom lite havre och korn, en kanna mjölk om dagen och ett potatisland.⁴⁴ En statarnas ”överklass” utgjorde *rättarna*, det vill säga förmän i lantbruket, vilka hade en betydligt högre penningersättning.⁴⁵

I början av 1870-talet hade Östenssons på Södergården kontinuerligt en statarfamilj på gården, medan Norrgården bara periodvis hade statare. Från 1880-talet hade både Södergården och Norrgården i medeltal två statarfamiljer anställda. Statarna på Södergården stannade överlag kortare tid på gården än Norrgårdens statare. På Norrgården hade statarna oftast kontrakt på två eller tre år, medan ett år eller kortare dominerade på Södergården.⁴⁶ Även om statarna ofta beskrivs som en relativt homogen proletär grupp, kan de ekonomiska förutsättningarna skilja mycket mellan personer som kallas statare. År 1882 förrättades bouppteckning efter den trettionioårige statdrängen Nils Fredrik Jonsson i Södergården. Han hade i stort sett inga skulder, drygt 250 kronor på två bankböcker och fordringar från två av byns bönder på sammanlagt 300 kronor. Behållningen i boet var 855 kronor.⁴⁷ I jämförelse med förpantningsägaren Sven Peter Svensson, vars dödsbo 1885 hade en behållning av 967 kronor⁴⁸, och torparen Karl Anders Eriksson i Pettersborg som lämnade efter sig ett ekonomiskt värde av 530 kronor samma år⁴⁹, framstår inte statdrängen Jonssons ekonomi som direkt katastrofal. Nu ska man dock minnas att Jonssons bouppteckning är den enda som finns efter en statdräng i Tolsum under denna tid.

---

⁴² Edling sid 39

⁴³ Carlsson s 55

⁴⁴ Kämpe s 44

⁴⁵ Ibid. s 44

⁴⁶ Ringarums kyrkoarkiv AI:32, AI:37, AI:42, AI:50, AI:52 Husförhörslängder 1870-1899

⁴⁷ Hammarkind Häradsrätt FII:96 pag 199

⁴⁸ Hammarkind Häradsrätt FII:96 pag 1779

⁴⁹ Hammarkind Häradsrätt FII:97 pag 121

4.7 Hantverkarna

En mängd olika hantverkare förekommer i Tolsum under undersökningsperioden. I början av perioden tycks backstugan Warschau under frälsegården ha fungerat som ett ”hantverkshus” i byn. Här bodde såväl skraddare och skomakare som sadelmakare och murare. Bysmeden var bosatt centralt på byns samfällda ägor och i Karlsvik fanns garveri.

Man kan se vissa tydliga förändringar bland byns hantverkare under perioden. På 1870-talet blev smeden Johansson ägare till sitt hus, Smedstorp kallat, i form av förpantning. Då skraddaren och skomakaren så småningom efterträddes av yngre förmågor inkvarterades dessa i andra stugor på ägorna. Sadelmakaren köpte dock i början av 1880-talet backstugan Eriksberg och muraren blev på 1890-talet ägare till stugan Bergsäter. Den gamle garvaren Karlsson efterträddes år 1883 av garvaren Wettermark som då köpte fastigheten Karlsvik. Då Wettermark emigrerade 1887 sålde han stället till snickaren Törngren, som bedrev snickeri med flera lärningar och drängar. En av lärningarna köpte ett par år senare fastigheten Berglund och öppnade eget. Under 1880- och 1890-talen köpte även en vagnmakare och en konstförvant (typograf) hus på ägorna.⁵⁰

Tillsammans med handlaren Karlsson i Karlsten finns snickarnas, smedens, vagnmakarens och typografens egendomar upptagna i 1895 års taxeringslängd. Tidigare var bara bondejorden taxerad. De båda snickarna har dessutom taxerad inkomst av rörelse.⁵¹

Vi ser här en ny kapitalstark grupp i den gamla bondbyn. Medan skomakaren och skraddaren liksom tidigare bedriver sin verksamhet inhysta i någon av böndernas backstugor, börjar en annan grupp hantverkare expandera sin verksamhet och bygga upp ett ekonomiskt välstånd. 1885 blev en hantverkare för första gången ägare till mantalssatt jord i Tolsum, då garvaren Wettermark köpte 3/760 mantal av Norrgårdens mark.

Vid sidan av de rena hantverksutövarna fanns också bönder som bedrev hantverk som bisyssla. Gustaf Almgren, bondson från en av grannbyarna, som köpte 1/80 mantal i Norrgården 1878 hade börjat sin bana som snickare och var kunnig i många sysslor. Förutom att han reparerade tröskverk och jordbruksredskap, byggde han även musikinstrument som fioler och orglar, samt stämde pianon.⁵²

4.8 Arbetarna

Begreppet *arbetare* betecknar en ganska heterogen kategori människor. I första hand är det i Tolsum fråga om *jordbruksarbetare* – en term som börjar användas under 1890-talet. Arbetarna bor utspridda på byns ägor. Ibland är de identiska med statdrängar, men i många fall är det nog fråga om kontraktlösa daglönare. Ibland är arbetaren anställd av någon av byns större hantverkare. Många av de människor som bor i byns små backstugor betecknas arbetare, men det finns också arbetare som äger sina stugor. I taxeringslängden för år 1895 finns en arbetares fastighet upptagen med taxeringsvärde.⁵³ Här ser vi ett förstadium till 1900-talets egnahemsrörelse.

⁵⁰ Ringarums kyrkoarkiv AI:32, AI:37, AI:42, AI:50, AI:52 Husförhörslängder 1870-1899

⁵¹ Häradsskrivaren i Hammarkinds och Skärkinds fögderi FII:140 Kronoräkenskaper 1895

⁵² Bondebygd... sid 832

⁵³ Häradsskrivaren i Hammarkinds och Skärkinds fögderi FII:140 Kronoräkenskaper 1895

4.9 Fattighjonen

Byns fattiga bodde dels i backstugor på byns ägor, dels inhysta hos bönder och torpare. Det är svårt att göra sig en bild av hur stora de ekonomiska klyftorna är i byn. När de riktigt fattiga dör görs sällan någon bouppteckning. Det finns dock ett par bouppteckningar som kan bidra till en viss jämförelse. Då bonden Nils Stefansson, som ägde 13/88 mantal i Norrgården (det vill säga runt åtta procent, se tabell 2 sid 13), dör 1872 finns tillgångar på 10365 riksdaler i boet, inga skulder. Nils, som alltså var en av de mindre jordägarna, hade ett par oxar, fyra kor, kviga, kalv, fyra får och åtta höns.⁵⁴ Den fattige backstugusittaren Jonas Svenssons hustru Eva hade inte heller några skulder när hon dog. Hennes tillgångar bestod av kläder och textilier värda totalt 58:50, vävstol, kardbänk mm, värda 8:25, samt ett par guldörringar som värderades till åtta kronor. Från summan av boets tillgångar, 74:75 får man sedan dra kostnaden för begravning och bouppteckning, vilket ger en behållning av 35 kronor och 75 öre.⁵⁵

I mantalslängden för år 1870 är Jonas Svensson och hans hustru noterade som ”fattiga”. I mantalslängden delas befolkningen in i ”matlag”, vilket väl i viss mån kan översättas till ”hushåll” eller möjligen ”kärnfamilj”. Av sextiofyra matlag i Tolsum år 1870 är det tjugoåtta, alltså drygt 40 %, som betecknas ”fattiga”. Av dessa är sju stycken änkor, med eller utan barn.⁵⁶ År 1890 fanns 72 matlag, varav 17 består av ”fattiga”, alltså knappt en fjärdedel av befolkningen. Antalet änkor av dessa är fem.⁵⁷ De fattiga hade fattighjälpen från socknen. Denna, som kunde bestå både av naturhjälp och reda pengar, administrerades av kommunalnämnden som också hade ansvaret för socknens fattighus. Till kommunalnämnden kunde sockenborna inkomma med ansökan om ny eller förhöjd fattigvård, eller begära att få flytta till fattighuset.⁵⁸

4.10 Social förändring

Som vi ser märks de stora förändringar på den svenska landsbygden under perioden 1870 till 1900 även i Tolsum. Torparinstitutionen går tillbaka, gruppen av rotlösa statare växer och en handel- och hantverkarklass stärker sina positioner ekonomiskt. I Tolsum ser det också ut som om en allmän höjning av levnadsnivån äger rum, eftersom antalet ”fattiga” minskar från drygt fyrtio till drygt tjugo procent. Detta skulle ju i princip lika gärna kunna bero på förändringar i vad som krävs för att få fattigvård, vilket jag inte har undersökt.

Bland bönderna kan man se hur hälften av byns jord under perioden koncentreras till två ”storbönder”, medan ett antal ”småbönder” med varierande ägarandelar delar den andra hälften. Här börjar gränsen mellan förpantningstorpare, hantverkare och småbönder alltmer suddas ut.

Vi ska nu övergå till att titta på hur släktskapsrelationerna såg ut och förändrades i byn.

---

⁵⁴ Hammarkind Häradsrätt FII:91 pag 421

⁵⁵ Hammarkind Häradsrätt FII:94 pag 107

⁵⁶ Häradsskrivaren i Hammarkinds och Skärkinds fögderi EVIIa:55

⁵⁷ Häradsskrivaren i Hammarkinds och Skärkinds fögderi EVIIa:14

⁵⁸ Ringarums kommuns arkiv Kommunalnämndens protokoll 1872-1878, 1893-1900

4.11 Släktskap och fadderskap

Släkten

Hur viktiga var släktskapsbanden i slutet av 1800-talet, och i vilken utsträckning ingick man i ett nätverk av släktingar? David Gaunt visar i *Familjeliv i Norden* att "slätkänsla" främst hörde borgerskapet och de högre socialgrupperna till, och att 1800-talssvensken var betydligt mer "barskrapad" på släktingar än vad man kanske tänker sig. Dels medförde den lägre medellivslängden att det var ovanligt att äldre generationer fanns kvar i ens närhet, dels innebar de lägre sociala skiktens relativa rotlöshet och de dåliga kommunikationerna att man ofta hamnade på många mils avstånd från sina närmaste släktingar med få möjligheter att besöka dem. För de besuttna hade släktskapsband en annan betydelse, eftersom det fanns värden i form av arv och jord som var viktiga att värna.⁵⁹

Ett försök att kartlägga släktförhållandena i Tolsum framgår av figurerna I och II. Under den första halvan av perioden (fig I), framträder tre släktskapsystem bland byns bönder. Markeringarna 1 och 2 i figuren är byns stora jordägare i slutet av perioden, Amalia Östenson respektive August Pettersson. Jag har alltså inte funnit några släktband mellan byns "storbönder". Den radikala minskningen av släktskapsband under den senare delen av perioden (fig II), är dels en följd av ett generationsskifte och åldersstrukturen hos bönderna, men också av att flera bönder "utifrån" flyttat in till byn.

För att förenkla framställningen har jag inte skiljt på torpare, backstugusittare och lägenhetsägare i figurerna. Två förändringar framstår ändå relativt tydligt. För det första har de obesuttna invånarna inte någon gång under perioden haft några starka släktband till de besuttna. För det andra försvinner under perioden de flesta släktskapsband *mellan* de obesuttna hushållen. Av de lägenheter i båda figurerna som har släktförbindelser är merparten torp och ett fåtal är backstugor. Det tycks som om släktbanden avklingar samtidigt med torpinstitutionen. Bouppteckningar kan ge exempel på hur Tolsums obesuttna befolkning hade det ställt med släktingar. 1875 förrättades bouppteckning efter den 68-åriga pigan Eva Svensdotter i backstugan Jonsberg. Hennes arvingar var brodern Jonas som hon bodde hos och dessutom en avliden halvbrors tre barn, "hvarav kända Willhelm Ringborg, sist spord i Häradshammar socken och Anna Christina, sist spord uti Östra Ny, och ett till namn och vistelseort okänt barn, alla troligen myndiga."⁶⁰ Då 83-åriga Anna Brita Andersdotter i torpet Lötaborg dör 1876 efterlämnar hon sin make samt en avlidens sons fyra omyndiga barn. Dessutom finns ytterligare två vuxna barnbarn, bosatta i Tryserum och Tåby.⁶¹ Det är alltså vanligt att släktingarna finns i andra socknar och att kontakten inte är särskilt god. Under 1880-talet blir det dessutom allt vanligare att släktingarna finns ännu längre bort. Den 76-åriga torparen Karl Anders Eriksson på torpet Pettersborg har vid sin död 1885 en dotter som är bosatt i Norrköping och en son i "Norra Amerika".⁶² Båtsman Narboms son befinner sig vid dennes död 1893 på okänd ort i Amerika.⁶³ Det ska dock sägas att även om dessa förhållanden verkar ganska vanliga så finns det också exempel på motsatsen. Torparhustrun Anna Klemensdotter har vid sin död 1890 två av sina barn som torpare i grannbyarna och samtliga barn är närvarande vid bouppteckningen.⁶⁴ Även om bönderna tycks ha bättre kontakt med sina släktingar, invercade emigrationen även i denna grupp. Då hemmansägaren G A Jonsson dör

⁵⁹ Gaunt sid 267-272

⁶⁰ Hammarkind Häradsrätt FII:94 pag 107

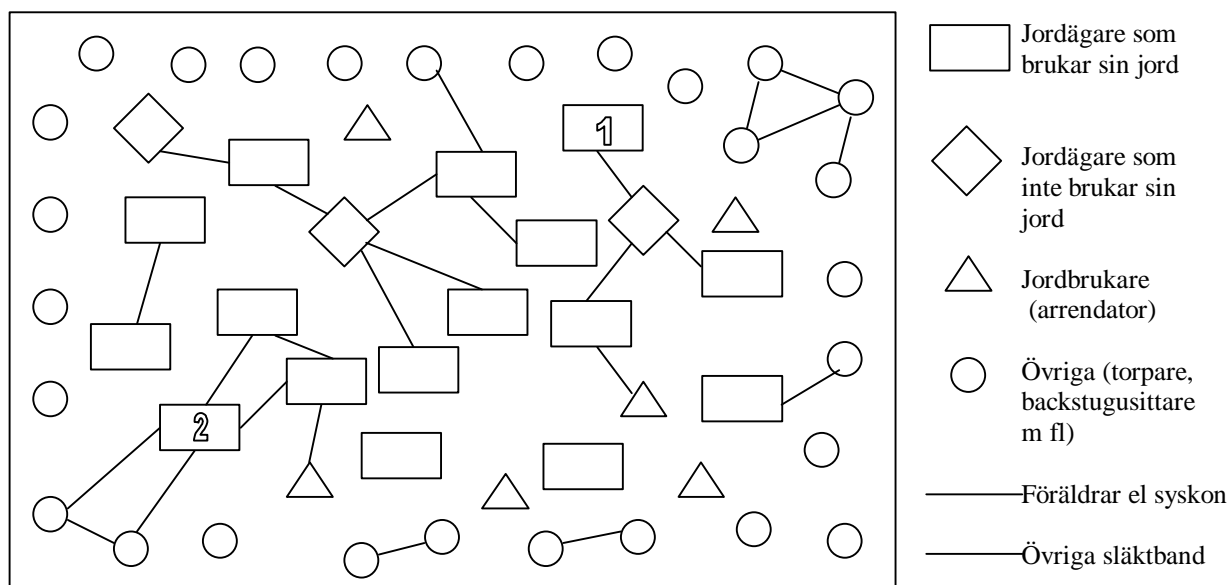
⁶¹ Hammarkind Häradsrätt FII:94 pag 1741

⁶² Hammarkind Häradsrätt FII:97 pag 121

⁶³ Hammarkind Häradsrätt FII:101 pag 251

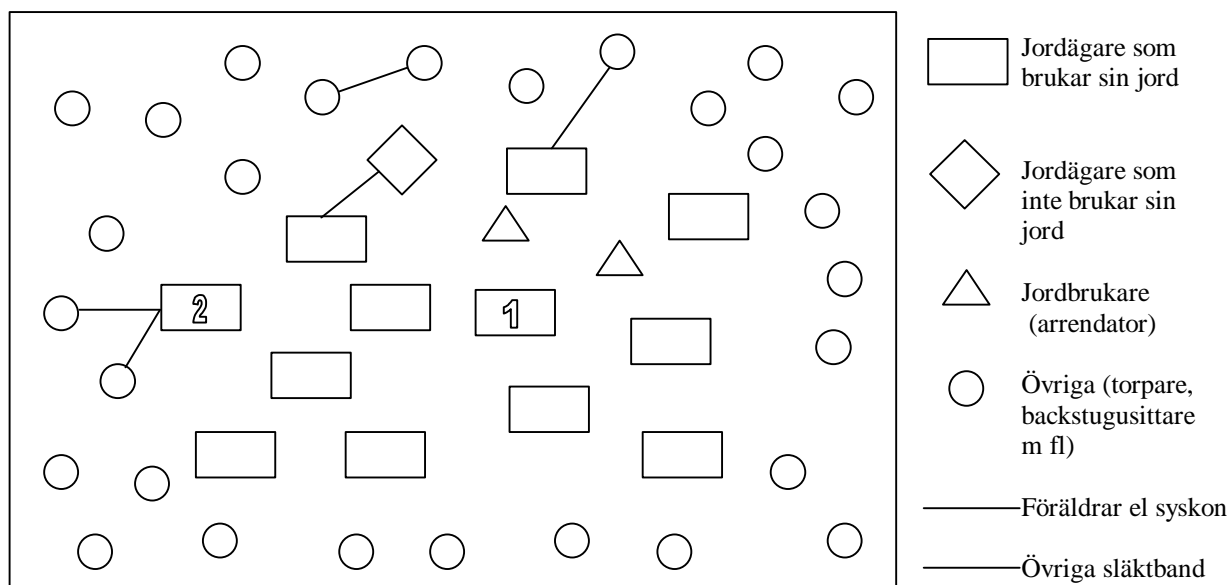
⁶⁴ Hammarkind Häradsrätt FII:99 pag 239

1894 är de enda arvingarna hans tre systrar. Av dessa finns två i Amerika, på okänd ort.⁶⁵

Figur I Släktband i Tolsum 1870-1885

Källa: Ringarums kyrkoarkiv AI:32, AI:37, AI:42 Husförhörslängder 1870-1884
Ringarums kyrkoarkiv C:6, C:7, C:8, C:9 Ministerialböcker 1800-1870

Figur II Släktband i Tolsum 1885-1900

Källa: Ringarums kyrkoarkiv AI:32, AI:37, AI:42, AI:50, AI:52 Husförhörslängder 1870-1899
Ringarums kyrkoarkiv C:6, C:7, C:8, C:9 Ministerialböcker 1800-1870

Dopfaddrar

Vid barndop bars barnet i allmänhet fram av *faddrar* som utsetts av föräldrarna. Denna tradition har bland annat att göra med att modern i äldre tid inte medverkade vid dopet, eftersom hon var utesluten ur kyrkans gemenskap mellan fyrtio och sextio dagar efter förlossningen. Faddrarnas viktigaste funktion var att bevaka barnets andliga fostran, och de

⁶⁵ Hammarkind Häradsrätt FII:101 pag 1429

hade ansvar för barnet i händelse av föräldrarnas död. Eftersom man dessutom på en del håll hade uppfattningen att barnet bråddes på sina faddrar⁶⁶, valdes dessa med omsorg, ofta bland personer med högre status än man själv. Det vanligaste var att faddrarna hämtades inom socknen.⁶⁷ Man hade i allmänhet två äldre faddrar, ofta man och hustru, vilka kallades gudmor och gudfar, samt två yngre ogifta.

Mellan 1870 och 1900 döptes drygt ett hundra barn i Tolsum. Av figurerna III respektive IV framgår vart Tolsumborna under perioden vände sig då de skaffade faddrar åt sina barn.⁶⁸ Bland byns besuttna befolkning är det anmärkningsvärt att det praktiskt taget inte finns något utbyte av dopfaddrar bönderna emellan. På 1870-talet är kyrkvärden Peter Svensson med fru faddrar till sonen Augusts andra barn. I övrigt hämtas faddrarna från övriga delar av socknen, främst från grannbyarna Torp, Norrby, Sörby, Bråta, Boda och Bredal samt från godset Fyllingarum. På 1880- och 1890-talen är mönstret likartat utom vid tre dop på Södergården. I dessa fall är det bonden Viktor Karlssons barn som döps. Vid det första tillfället står föräldrarna själva som dopvittnen samt två uppenbarligen ogifta personer från Styrstad socken. Vid det andra är faddrarna en dräng och en piga vid Södergården, och vid det tredje dopet är en boddräng och en jungfru från Norrköping faddrar.⁶⁹ Dessa dop bryter från det gängse fadder-mönstret, dels för att faddrarna kommer så långt bortifrån som norr om Söderköping, dels för att man inte följer traditionen med två gifta faddrar och två unga ogifta. En anledning till detta kan vara att traditionerna vid den här tiden börjar spela mindre roll. På 1890-talet är prästfrun och prästens piga flitigt anlidade dopvittnen – varvid prästen har antecknat ”*ej fadder*” – tillsammans med någon annan dam från orten. Det förekommer ibland att endast föräldrarna själva står upptagna som dopvittnen, eller att man bara har ett enda vittne. Det som också kan ha betydelse när det gäller bonden Viktor Karlssons barndop är hans bakgrund. Han flyttade in från Tryserum socken 1880, då hans far köpte en gård i Tolsum. Viktor Karlsson brukade faderns ägor tills han själv blev ägare till dem vid faderns död 1888. Är det möjligen en inflyttad främling utan etablerat kontaktnät som bryter det gängse dopmönstret? När det gäller den obesuttna befolkningen kan man se en minskning i de inbördes dopfadderbanden. Främst minskar fadderbanden mellan gårdarnas tjänstefolk och de kringliggande torpen och stugorna. Det skulle kunna tyda på att färre av torparnas barn arbetar vid byns gårdar mot slutet av perioden. Något annat som är värt att notera, är koncentrationen till bysmeden i Smedstorp under 1890-talet, markerat med *Sm* i figur IV. Smeden Fredrik Karlsson och hans hustru står som dopvittnen vid hela sex dop mellan 1893 och 1900. Vid flera av dopen är det endast hustrun Sofia som står som dopvittne, då tillsammans med prästens hustru eller piga. I äldre tid var det ibland vanligt att präst- och klockarefruar stod som dopfaddrar till böndernas barn, då dessa stod högre på den sociala skalan.⁷⁰ Mot slutet av 1800-talet i Ringarum tycks bysmedens hustru ha en motsvarande status, främst bland de obesuttna. Det vore av intresse att undersöka i vilken utsträckning smeden och andra Tolsumbor förekommer som dopvittnen vid dop utanför byn. Dessvärre är det en för omfattande uppgift för denna uppsats.

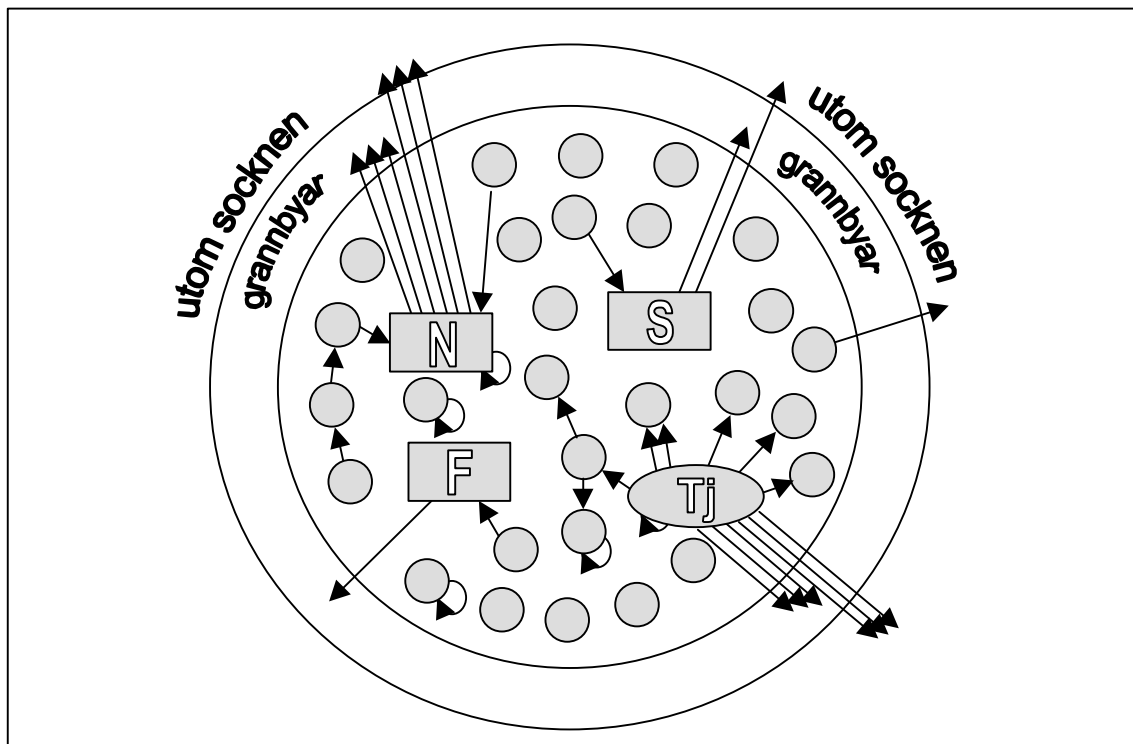
⁶⁶ Bringéus, Nils-Arvid *Livets högtider* (Lund 1987) sid 28

⁶⁷ Ibid. Sid 30

⁶⁸ Figuren avser de äldre faddrarna i de fall det finns fler än två.

⁶⁹ Ringarums kyrkoarkiv C:11

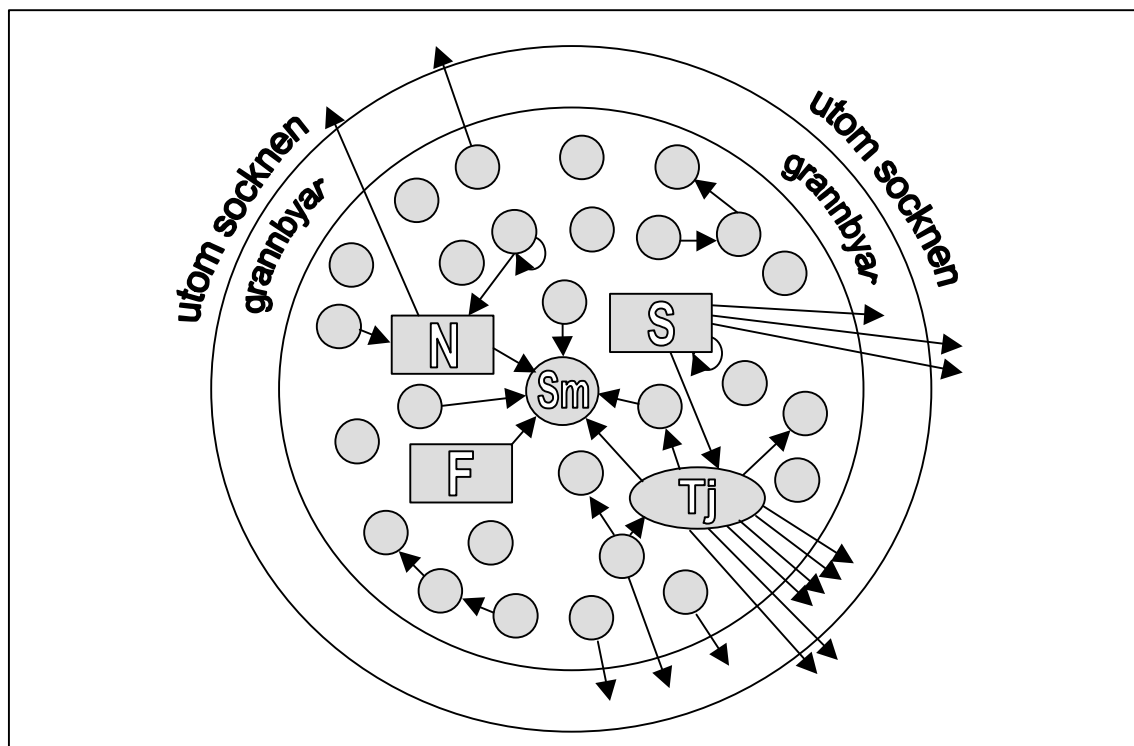
⁷⁰ Bringéus s 28-29

N = Norrgården S = Södergården F = Frälsegården Tj = Tjänstefolk på gårdarna

Fig III Val av dopfaddrar i Tolsum 1870-1885

Källa: Ringarums kyrkoarkiv C:9, C:10 Ministerialböcker 1870-1985

N = Norrgården S = Södergården F = Frälsegården Tj = Tjänstefolk på gårdarna

Fig IV Val av dopfaddrar i Tolsum 1886-1900

Källa: Ringarums kyrkoarkiv C:11, C:12 Ministerialböcker 1886-1900

5. Att påverka sin tillvaro

5.1 Inledning

Människorna i Tolsum utgjorde en högst heterogen samling, med varierande förutsättningar och möjligheter att påverka sin tillvaro. Vi har sett att befolkningsstrukturen också förändras under undersökningsperioden. I det följande ska vi undersöka hur de sociala nätverken såg ut, och i vilken mån de förändras. Jag har försökt kartlägga Tolsumbornas handlande, deras strategier och lojaliteter, för att skapa mig en bild av hur nätverken kunde se ut.

5.2 Socknens angelägenheter

Besluts- och förvaltningsorganen

Efter 1862 års kommunallagar delades ansvaret för socknens gemensamma angelägenheter mellan kyrkan och *kommunalstämman*. Medan till exempel fattigvården var kommunalstämmans område och sköttes av *kommunalnämnden*⁷¹, var skolan fortfarande inordnad under kyrkan. För att handlägga skolfrågor fanns ett särskilt *skolråd*⁷² och för övriga kyrkoärenden fanns *kyrkorådet*⁷³. Socknens ekonomiska medel bestod av ett antal kassor, till exempel fattigkassan, kyrkkassan och skolkassan. Vissa donationer för särskilda ändamål fanns i särskilda kassor. Stora delar av medlen i kassorna var utlånade till socknens invånare.⁷⁴ De kyrkliga instanserna – kyrkstämman, kyrkorådet och skolrådet – och de borgerliga – kommunalstämman och kommunalnämnden – utgjorde tillsammans en maktens arena i socknen. Här bestämdes om såväl socknens inre angelägenheter som hur socknen skulle förhålla sig till omvärlden. För att vara röstberättigad i kommunalstämman krävdes att man ägde jord eller hade inkomst av rörelse eller kapital som uppgick till ett visst belopp. Antalet röster en person hade grundade sig på antalet *fyrkar*, vilket i sin tur räknades ut på bas av antalet mantal man ägde eller brukade. Fyrskalan hade tillkommit för att man skulle slippa laborera med bråktal, eftersom de flesta innehade delar av ett helt mantal. Ett mantal gav hundra fyrkar, vilket var det samma som hundra röster i sockenstämman. Om man istället för att äga jord hade inkomst, räknades denna om till fyrkar utifrån den bevilling (skatt) man betalat på inkomsten och vad den motsvarade i beskattning av jord.⁷⁵ Hur såg då kopplingen mellan byn Tolsum och socknens maktcentrum ut? I de följande avsnitten ska vi ta en titt på vilka bybor som deltog i maktspellet och vad som egentligen avhandlades.

---

⁷¹ Kommunalnämnden i Ringarums kommun, protokoll 1872-1878 (omärkt), 1893-1900 (AI:2)

⁷² KIVa:1-2 Skolrådets protokoll 1870-1900

⁷³ KIIIa:1-2 Kyrkorådets protokoll 1870-1900

⁷⁴ Bondebygd... sid 421-423, Ringarums kyrkoarkiv LV:1, LIb:12

⁷⁵ Mellquist sid 49

Ledamöter och ombud

Kommunalstämman

Vid kommunalstämman valdes ledamöter till de nämnder och kommittéer som utredde och handlade socknens angelägenheter. *Kommunalnämnden* var stämmans verkställande utskott, som förvaltade socknens kapital. Nämndens främsta uppgift var att sköta fattigvården. Nämnden hade ett tiotal ledamöter, som valdes för flera år. Ordförandeposten innehades under perioden av tre personer. Vid sidan av kommunalnämnden valdes årligen en taxeringskommitté som skulle handlägga mantalsskrivningen i socknen. Kommitténs storlek varierade men bestod, åtminstone under 1870-talet, ofta av nio ledamöter. Det fanns också en brandstodskommitté med fem ledamöter. Då tillfälliga frågor uppstod, till exempel frågor om vägunderhåll och eventuellt järnvägsbygge, tillsattes ofta särskilda kommittéer för att utreda dessa. Utöver kommittéledamöter valde man på stämman sockenfunktionärer, som till exempel fjärdingsman. Tidigare hade stämman även valt byordningsmän, men vid decemberstämman 1872 noteras att ”wid fråga om val af Byordningsmän, ansåg församlingen icke ärforderlige, hvarför denna fråga förfaller.”⁷⁶ I stället för byordningsmän uppkommer vid den här tiden två nya funktioner, dels en brandrotmästare, som i anslutning till Brandstodskommittén skulle bevaka brandskyddet, dels en distriktsrepresentant som skulle handlägga fattigvårdsfrågor. Båda dessa funktioner var baserade på *roten*, och inte på byn. Kommunalstämman var också socknens ansikte utåt. Här valdes representanter och ombud till möten och kommittéer som påkallades av Länsstyrelse och häradets och fögderiets förvaltning. Bevillningsberedning och Markegångsnämnd var instanser där representanter för socknarna upprättade underlag för bevillning (beskattning) och prissättning. Elektor till landstingsmannaval, möten för skogshushållning på häradsallmanningarna och uppgiftssamlade för länets jordbruksstatistik var andra återkommande företeelser som krävde ombud från Ringarums socken.

Under perioden 1870 till 1900 hade tio personer från Tolsum förtroendeuppdrag i kommunalstämman, om vi räknar med Sven Hansson, som ägde jord i Tolsum men vid denna tid bodde i den angränsande byn Torp. Den tidigare riksdagsmannen **Sven Hansson** (född 1827) är den som dominerar kommunalstämman fram till sin död 1878. Han var stämmans ordförande i två perioder, dessutom flera år ledamot av socknens taxeringskommitté, revisor för kommunalnämnden, och ledamot eller suppleant i en mängd andra kommittéer. Hansson var också ofta ombud för socknen i häradet och fögderiet, till exempel som elektor till landstingsmannaval, ombud till markegångsnämnden och bevillningsberedningskommittén. Han var också ofta ombud vid möten angående underhåll av vägar och järnvägsanläggande.⁷⁷ Andra Tolsumbönder som hade förtroendeuppdrag under 1870-talet var Sven Hanssons son **Werner Hansson** och svåger **Svante Östensson**. I början av 1870-talet förekommer också några ur den äldre bondegenerationen, **Anders Persson** och **Peter Svensson**, födda på 1810-talet, som ombud för socknen.⁷⁸

Efter Sven Hanssons död börjar en ny generation Tolsumbönder märkas i kommunala ärenden. Peter Svenssons son, **August Pettersson** börjar uppträda i kommunalstämman i slutet av 1870-talet, och hans yngre bror, **Axel Pettersson**, får sitt första uppdrag av stämman

⁷⁶ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:1 protokoll 30/12 1872

⁷⁷ Kommunalstämman i Ringarums kommun, t ex AI:1 1872: 28/3, 21/4, 26/5; AI:2 1876: 30/4, 1877: 13/5

⁷⁸ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:1 protokoll 1870-1872

1880. Därefter hade han årligen ombuds- och ledamotsuppdrag i stämman, och 1896 blev han dess vice ordförande.⁷⁹

Mot slutet av perioden förekommer även Tolsumbönderna **Gustav Andersson**, som var kommunalnämndens distriktsombud för Baljebo Rote mellan 1883 och 1900, och **Karl Emil Karlsson** och **Viktor Karlsson** som suppleanter för Baljebo rotes brandrotemästare från 1899.⁸⁰

Namn	Född år	Brukardel i	Ägardel i	Uppdrag i	Uppdrag i
		Tolsum	Tolsum	kommunalstämman	kyrkostämman
		% av 1 mantal	% av 1 mantal		
Sven Hansson	1827	28	25	1870 – 1878	1873 – 1878
Werner Hansson	1852	25	-	1877	-
Svante Östensson	1840	38	3	1870 – 1872	1870
Anders Persson	1813	31	31	1871	-
Peter Svensson	1814	16+13	17+13	1870 – 1873	-
August Pettersson	1841	48+13	>50	1877 – 1900	1877 – 1900
Axel Pettersson	1850	25	-	1880 – 1900	1886 – 1900
Gustav Andersson	1833	15	15	1883 – 1900	1888 – 1900
Karl Emil Karlsson	1865	56	-	1899 – 1900	-
Viktor Karlsson	1856	9+6	9+6	1899 – 1900	-
Karl Johan Karlsson	1833	50	-	-	1890 – 1900

Tabell 6 Personer i Tolsum med förtroendeuppdrag i kommunalstämma och kyrkostämma 1870-1900

Källa: Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:1-3 protokoll 1870-1900, Ringarum kyrkoarkiv KI:7 kyrkostämmans protokoll 1870-1881, Ringarums kyrkoarkiv KIIa:1 kyrkostämmans protokoll 1881-1900, Ringarums kyrkoarkiv AI:32, 37, 42, 50, 52 (husförhörslängder)

Kyrkostämman

Vid kyrkostämman valde man kandidater till skolråd och kyrkoråd. Även i kyrkans regi fanns tillfälliga kommittéer och ombud för olika frågor och företeelser. En viktig förtroendepost som tillsattes på stämman var kyrkvärdarna. Att vara kyrkvärd var ett förtroende med gamla anor. Kyrkvärderna hade hand om kyrkokassan och var självskrivna ledamot av kyrkrådet. Vid val av ny kyrkvärd var det pastorn som utsåg två ”redlige och inom församlingen bosatte och för pålitlighet kände”⁸¹ kandidater, varav stämman sedan valde den ene. Kyrkvärdarna valdes i regel på tre år och uppdraget gick ofta från far till son. Så var fallet med Tolsumbonden **Peter Svensson**, vilken varit kyrkvärd på 1860-talet, och hans son **August Pettersson**, som valdes till kyrkvärd 1880. Han behöll sedan posten till 1887.⁸²

Av tabell 6 framgår att det i stort sett var samma bönder som figurerade i de kyrkliga sammanhangen som i de kommunala. Ett undantag är Karl Johan Karlsson, brukare av ett halvt mantal Tolsums frälsegård. I fyrktal är han i jämbredd med August Pettersson, men förekommer alltså inte i några sammanhang på kommunalstämman. Förklaringen till detta kan ligga i att hans gård hörde till Fyllingarums gods, där patronen Oskar Hagberg under hela perioden var ett starkt namn i kommunala sammanhang. Även om Frälsebonden Karl Johan besatt rätt att rösta vid stämman, vilket han antagligen också gjorde, kunde ett utökat kommunalt engagemang kanske äventyra relationen till patronen.

Vi ser alltså att Sven Hansson dominerar, inte bara Tolsumbönderna utan hela socknen, under 1870-talet. Bröderna Pettersson har en relativt stort inflytande under 1880- och 1890-talen.

⁷⁹ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:2-3 protokoll 1875-1900

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ringarum kyrkoarkiv KI:7 kyrkostämmans protokoll 26/12 1870

⁸² Bondebygd... sid 313

August är främst engagerad i kyrkans angelägenheter som kyrkvärd och skolrådsrepresentant, medan Axel, på 1890-talet bosatt i Norrby, gör en ”kommunal karriär” och blir stämmans vice ordförande år 1896. I övrigt förekommer några få bönder från Tolsum, som har tillfälliga uppdrag eller innehar ett uppdrag under flera år. Tabell 6 visar att de flesta av dem som innehåft förtroendeuppdrag antingen ägt eller brukat ett fjärdedels mantal eller mer. Undantagen är Gustaf Andersson och Viktor Karlsson som äger mindre andelar. Det är ändå tydligt att bönderna agerar i kraft av sin egen röst i stämman, och att kommunalstämman därför är de besuttnas arena. Frågan är vilken chans en värtalig småbrukare hade att slå sig in i maktens centrum och få en förtroendepost i socknen. På sin höjd kunde kanske de mindre bönderna få sig tilldelad en operativ post, som till exempel fjärdingsmannens. 1871 ställde Sven Abrahamsson, ägare till omkring 1% av ett mantal Norrgården i Tolsum, upp som kandidat till fjärdingsmannavalet i kommunalstämman, men slogs ut av målarmästare Karlsson i Bråta.⁸³

Socknens frågor

Socknens borgerliga och kyrkliga instanser, kommunalstämman och kyrkstämman med sina utskott och kommittéer, utgjorde alltså en spelplan för de besuttna böndernas maktutövande. Vi ska nu se på vad som egentligen utspelade sig på denna spelplan, och vilka grupperingar och lojaliteter Tolsumbönderna bekände sig till.

Röstning och formaliafrågor

I de frågor som ledde till konflikter och debatter vid stämmorna, kan man se en polarisering både geografiskt och intressebaserad. De traditionellt jordbrukande bönderna kring Ringarumsslätten ställs ofta mot handels- och bruksintressena i socknens södra delar. Ett uttryck för detta är diskussioner kring och besvär över hur omröstningar i olika frågor gick till.

År 1870 protesterade Sven Hansson mot att församlingen inte fritt fick utse kyrkvärdar, utan måste välja en av två kandidater som utsetts av pastorn. Eftersom kyrkolagen föreskrev att kyrkvärdsvärdarna ska gå till just så, fick Hansson inget gehör för sin protest. Vid samma stämma förekom också den protest som citerades i inledningen, där stämmans ordförande, prostens, gick förbi skolrådets beredande funktion i en skolfråga.⁸⁴

Under 1880-talet uppstod en annan fråga, nämligen hur vettigt fyrktalssystemet egentligen var. Vid decemberstämman 1880 valdes tre revisorer för de kassor som förvaltades av kommunalnämnden. Axel Pettersson i Tolsum och en annan bonde lämnade efter stämman in en besvärsskrift till länsstyrelsen. De ansåg att det var kommunalnämndens ledamöter som själva avgjort omröstningen genom att föreslå kandidater och delta i omröstningen. Särskilt gällde besvären de 3077 röster som disponenten Westerberg på Gusums Bruk, själv ledamot av kommunalnämnden, hade lagt för bolagets räkning.⁸⁵ Året därpå lade en annan bonde in en reservation till protokollet angående valet av elektor till landstingsmannavalet. Patron Hagberg på Fyllingarum, grosshandlare Forsberg i Valdemarsvik samt nyss nämnde bruksdisponent Westerberg, hade enligt den klagande genom egna röster och fullmakter valt sig själva.⁸⁶

Även i kyrkostämman förekom protester mot fyrktalssystemet. I september 1882 skulle en ny organist, klockare och folkskollärare väljas av stämman. Återigen var det disponent

⁸³ Kommunalsämman i Ringarums kommun AI:1 protokoll 28/12 1871

⁸⁴ Ringarum kyrkoarkiv KI:7 kyrkostämmans protokoll 26/12 1870

⁸⁵ Kommunalsämman i Ringarums kommun AI:2 protokoll 30/12 1880, 4/2 1881

⁸⁶ Kommunalsämman i Ringarums kommun AI:2 protokoll 31/3 1882

Westerberg som blev föremål för klagomål. Han hade nämligen anmält en fullmakt vid stämman, men då det blev dags för omröstning drog han själv tillbaka fullmakten. Anledningen till detta verkar diffus, men protesten gällde alltså i första hand det faktum att Westerberg själv avgjorde giltigheten av fullmakten att rösta för aktiebolaget.⁸⁷

Järnvägsfrågan

I frågan om socknens engagemang i ett eventuellt järnvägsbygge framgår konflikten mellan de norra och södra sockenintressena ännu tydligare. Även om Ringarum inte fick järnväg förrän efter sekelskiftet, var järnvägsfrågan uppe vid flera tillfällen redan på 1870-talet. I mars 1873 var Sven Hansson, S P Hollertz och brukspatron E Westerberg (farbror till disponent A Westerberg) ombud för socknen vid ett möte i Söderköping om en eventuell järnvägssträckning mellan Norrköping och Valdemarsvik.⁸⁸ I juli kallades till extra stämma där Hansson redogjorde för järnvägsplanerna och frågande vad socknen skulle bidra med ekonomiskt. Stämman godkände att 800 kronor som avsatts för vägunderhåll fick användas för järnvägen.⁸⁹

Året därpå debatterades istället om Ringarums församling skulle gå in som delägare i ett järnvägsbolag för en järnväg mellan Norrköping och Hultsfred. Sven Hansson var drivande och förordade att man skulle söka lån för att kunna gå in med 150 000 kronor. Stämman godtog Hanssons förslag trots en del protester. Flera av bönderna kring slätten tyckte att beloppet var för högt, och att det var fel att ta lån för ändamålet.⁹⁰

I april 1876 hade det visat sig att det inte blev något av med järnvägen Norrköping – Hultsfred. Socknens aktiekapital på 150 000 kronor föreslogs nu av Sven Hansson föras över till ett nytt järnvägsförslag, Norrköping – Valdemarsvik. För att utreda frågan tillsattes en kommitté bestående av nio personer. Där ingick Sven Hansson, S P Hollertz, disponent Westerberg, ett par grosshandlare från Valdemarsvik, samt några bönder. Nio personer på stämman, främst bönder från byarna kring kyrkan, reserverade sig mot beslutet att tillsätta en kommitté.⁹¹ Efter Sven Hanssons död tycks järnvägsfrågan inte ha varit aktuell under några år. Först 1890 dyker frågan åter upp vid stämman. Nu handlar det om järnvägsaktiebolaget Norrköping – Söderköping – Vikbolandet, och en eventuell utsträckning till Valdemarsvik. Ordförande i stämman var nu den ovan nämnde bruksdisponent Axel Westerberg och det var han som drev järnvägsfrågan i stämman. Westerberg lade fram ett förslag som gick ut på att ett mindre aktietecknande i bolaget inte borde bli särskilt betungande ekonomiskt, men han konstaterar i protokollet att ”meningen (var) ganska mycket emot att något bidrag till jernvegen tecknades. Rent afslag yrkades af Herrar S P Hollertz, Edv Andersson i Höckerum, August Holmström m fl i Hjulerum, Sven Andersson i Höckerum, Axel Pettersson i Stora Norrby, A G Andersson i Mossebo och många flera”. En herr Lundberg i Valdemarsvik ansåg att orten skulle få en stor fördel av järnvägen, och patron Hagberg på Fyllingarum föreslog att socknen skulle teckna sig för 50 aktier á 100 kronor på villkor att banan anslöt direkt till den statliga järnvägsstationen i Norrköping. Hagbergs förslag antogs av stämman med de talande röstsiffrorna, 9530 röster av 17 röstande mot 5996 röster av 71 röstande! Det stora antalet röstande visar också att detta var en fråga som verkligen engagerade bönderna. Axel Pettersson ställde då förslaget att det hela skulle finansieras genom uttaxering per fyrk, men här fick han inte med sig alla bönderna. Man tyckte att det var orättvist mot arrendatorer, som kanske inte hade mycket glädje av en järnväg.⁹²

⁸⁷ Ringarum kyrkoarkiv KIIa:1 kyrkostämmans protokoll 22/4 1883

⁸⁸ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:1 protokoll 27/3 1873

⁸⁹ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:1 protokoll 27/7 1873

⁹⁰ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:1 protokoll 2/11 1874

⁹¹ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:2 protokoll 30/4 1876

⁹² Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:2 protokoll 29/11 1890

Frågor om den ekonomiska förvaltningen

I slutet av 1870-talet uppstod många frågetecken kring hur socknens kapitalförvaltare skötte sina uppgifter. Redan 1875 fann revisorerna att kommunalnämnden inte varit så noga med verifikationerna, och år 1878 hade det blivit ännu värre. Verifikationer saknades, fordringar hade inte indrivits och man konstaterade stora ränteförluster på grund av detta. Stämmans ordförande, Sven Hansson, yrkade på att kommunalnämnden skulle krävas på ersättning för förlusterna. Vid omröstning avslogs Hanssons yrkande med röstsiffrorna 4195 mot 1425. Grosshandlaren Forsberg i Valdemarsvik anhöll om att *antalet röstande*, också skulle föras till protokollet, vilket Sven Hansson reserverade sig emot. Det visade sig att åtta personer röstat för och åtta emot!⁹³

Kyrkans revisorer, bland dem August Pettersson från Tolsum, hade också mycket att anmärka på vid kyrkstämman 1879. En av anmärkningarna, ett lån till en bonde i Stora Norrby som gjort konkurs i början av året⁹⁴, resulterade i två processer vid häradsrätten.⁹⁵ Anledningen till detta var en tvist om borgenärernas ansvar. En borgenär hade blivit ersatt utan att den andre, häradsdomare S P Hollertz blivit underrättad om det. Då Hollertz upptäckte att han stod som borgensman på samma lånehandling som en person vilken enligt honom ”aldrig egt eller ännu eger den ringaste tillgång”, krävde han att lånet skulle indrivnas. Problemet var bara att kyrkvärdarna lovat gäldenären anstånd med lånet, och det hela slutade med att pastor Rosenqvist för att få hela härvan utredd, stämde alla borgensmännen till tinget. Det hela blev en utdragen process. År 1881 frågade pastorn kyrkstämman om den ville fortsätta målet mot borgensmännen. Stämman svarade att eftersom det var kyrkorådet som dragit igång det hela så fick den också slutföra det. Bara Axel Pettersson från Tolsum reserverade sig mot det beslutet.⁹⁶ Vid det laget hade även en motstämning avverkats vid tinget. Efter att revisorerna 1880 åter påpekat bristerna i ekonomin, stämde patronen på Fyllingarum, Oskar Hagberg, kyrkrådets sju ledamöter för att de ännu inte vidtagit åtgärder mot de felen.⁹⁷

En delad socken

Ur det ovanstående framgår att kyrko- och kommunalstämmans deltagare samlades geografiskt kring frågorna. Besvaren över röstutfallen vid stämman visar att bönderna upplevde Gusums Bruks inflytande på socknen som något otillbörligt. Överhuvudtaget kan man se en klar motvilja från Ringarumsböndernas sida att gynna de södra sockendelarna. Ytterligare ett par exempel belyser detta.

I samband med tillsättning av ny fjärdingsman i december 1871 förordade länsmannen en utökning av fjärdingsmannasyslan i socknen. Hittills hade man haft en enda fjärdingsman för hela socknen, men nu menade länsmannen att det krävdes en till för att upprätthålla ordningen i Valdemarsvik och Gusum. Detta år kunde stämman avfärda länsmannens begäran med motiveringen att den inkommit först efter att fjärdingsmannatjänsten utlysts. I maj året därpå återkom dock frågan, men inte heller nu var man benägen att öka utgifterna för denna sak. Sven Hansson utsågs att utreda frågan närmare. Grosshandlare Forsberg i Valdemarsvik reserverade sig med hänvisning till att man gett tillstånd till två nya utskänkningsställen i Valdemarsvik. I oktober kunde stämman ta beslut om att inrätta ett polisväsende i

⁹³ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:2 protokoll 29/3 1878

⁹⁴ Hammarkind Häradsrätt FIV:31 14/1 1879

⁹⁵ Ringarums kyrkoarkiv PIV:2

⁹⁶ Ringarums kyrkoarkiv KI:7 Kyrkostämmans protokoll 14/1 1881

⁹⁷ Ringarums kyrkoarkiv PIV:2

Valdemarsvik. Lösningen blev att fjärdingsmannens lön togs av medel från brännvinsutskänkningen i Valdemarsvik.⁹⁸

Tillstånden till brännvinsutskänkning utgjorde också en skiljelinje, men här står slättens bönder inte lika enade. År 1889 behandlades en ansökan om utskänkningstillstånd i Valdemarsvik. Edvard Andersson i Höckerum, senare riksdagsman, yrkade avslag, eftersom man inte utrett skadan eller nyttan av ett nytt utskänkingsställe. S P Hollertz i Bråta och August Pettersson i Tolsum menade däremot att ett avslag kunde medföra ”lönkrogeriets tillväxt”. Vid omröstningen avslogs ansökan med rösttalet 1547 mot 726.⁹⁹ Även om bönderna här var av olika åsikt om nyttan med att bifalla ansökan, framgår motsättningen mellan de norra och södra sockendelarna av det besvär som lämnades av grosshandlare Forsberg i Valdemarsvik över beslutet. Han menade att när stämman hölls ”var väglaget ytterst dåligt”, varför stämman var fåtaligt besökt ”och egentligen endast från norra delen av Ringarum; det stämmobeslut som fattades var icke alls i öfverensstämmelse med hvad församlingen i sin helhet ansåg vara riktigast”.¹⁰⁰

Även på kyrkans område märks motsättningarna. Vid kyrkstämmen 1896 föranledde det nya avlöningssystemet för kyrkans personal en protest. Flera bönder från byarna Stora och Lilla Norrby, Höckerum och Tolsum yrkade på att årets uppbördslängd inte skulle godkännas. Detta på grund av att två öre per fyrk skulle uttaxeras i hela socknen för att avlöna ”organisten samt övriga betjente” vid Gusums och Valdemarsviks kyrkor. Bland de klagande fanns August och Axel Pettersson samt Edvard Andersson i Höckerum. Också i detta fall talar röstsiffrorna sitt tydliga språk. Längden godkändes med röstsiffrorna 7621 av 23 röstande mot 5912 röster av 57 röstande.¹⁰¹

Kyrkans position

Kyrkorådets minskade trovärdighet i ekonomiska frågor var en av de företeelser som hotade kyrkans position i socknen i början av 1800-talet. Kyrkligheten var på nedåtgående. Bara en sådan sak som att ansvaret för kyrkringningen 1877 lades över från klockaren till kyrkvakten och hjonen på fattigstugan, markerar kyrkans minskade status.¹⁰² Efter gamle kyrkoherden Stenkulas död hade dessutom omsättningen på präster varit relativ stor.¹⁰³ Ett annat exempel på kyrkans tillbakagång är att socknens handlare mer eller mindre satt i system att trotsa kyrkans förbud mot handel på söndagar. 1871 är det Sven Hansson som döms till böter för detta brott, 1877 – 1878 döms tre andra av socknens handlare för samma sak och 1883 faller ytterligare tre domar.¹⁰⁴ Bötesbeloppen var ganska små, så söndagsöppna handelsbodas lönade sig antagligen. Efter 1883 tycks ingen längre dömas för handel på en söndag i Ringarum.

Ett intressant exempel på hur kyrkans förändring kunde hota det traditionella nätverket är när Axel Pettersson år 1882 driver frågan om öppethållandet av dörrarna till kyrkläktaren. Efter ombyggnad av kyrkan 1880 hade kyrkläktaren fått separat ingång, och eftersom organisten var rädd om orgelverket öppnades inte dessa dörrar förrän vid ”Herr kyrkoherdens godtyckliga ankomst” till kyrkan. Detta tyckte Axel Pettersson var fel och föreslog på kyrkstämmen att samtliga kyrkdörrar skulle öppnas senast en timme före gudstjänst, främst

⁹⁸ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:1 protokoll 20/10 1872

⁹⁹ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:2 protokoll 14/4 1889

¹⁰⁰ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:2 protokoll 17/6 1889

¹⁰¹ Ringarums kyrkoarkiv KIIa:1 kyrkostämmans protokoll 29/12 1896

¹⁰² Bondebygd... sid 294

¹⁰³ Ibid. sid 284

¹⁰⁴ Hammarkind Häradsrätt AIa:203, AIa:219, AIa:224, AIa:238

Axel Pettersson

för att inte långväga kyrkbesökare skulle behöva vänta utanför ”utsatta för den strängaste kyla”.¹⁰⁵

Då Axel Petterssons förslag röstades ner, lämnade han, Tolsums frälsebonde Karlsson och ytterligare en bonde, in ett klagomål över stämmans beslut. Hur ska man tolka detta engagemang i en så marginell sak som läktardörrarnas öppethållande? Att de personer som kom tidigt till kyrkan faktiskt kunde gå in genom kyrkans huvudingång för att värma sig¹⁰⁶ och det faktum det före ombyggnaden av kyrkan ändå inte funnits några kaminer där¹⁰⁷, tyder på att frågan främst har symbolisk karaktär. En rimlig tolkning är väl att det helt enkelt rör sig om försök att motverka förändringar i en föränderlig tid, och att säkra kyrkans sviktande position i

sockenlivet. Minskat inflytande för kyrkan innebar ju också minskad status för kyrkvärdarna, det vill säga för Axel Petterssons°bror August.

Socknens elitgrupper

Vi kan nu ganska tydligt urskilja en grupp bönder i socknens norra delar med likartade intressen. Till denna grupp hör kyrkvärden August Pettersson i Tolsum och hans bror Axel, på 1890-talet bosatt i Norrby och kommunalstämmans vice ordförande. Här finns också häradsdomaren S P Hollertz i Bråta och Edvard Andersson i Höckerum, senare riksdagsman och ivrig rösträttskämpe.¹⁰⁸ Deras motpol är främst Valdemarsviks handelsmän och Gusums Bruks disponent, men också patronen på frälsegodset Fyllingarum. Böndernas agerande i socknen markerar en allmänt sparsam tendens, och en särskild motvilja att släppa till medel till de södra sockendelarna.

5.3 Föreningar och folkrörelser

I *Den inre kretsen* nämner Niklas Stenlås föreningarnas och de ideella organisationernas betydelse som nätverkets kommunikationsfora. En elitkrets kunde här sammanträffa med andra elitgrupper och demonstrera effektivitet och välvilja för att legitimera den privilegierade positionen.¹⁰⁹ Från 1870 och fram till sekelskiftet händer mycket inom föreningslivet i Ringarum. I början av perioden fanns ett fåtal föreningar av elitistisk och filantropisk karaktär, men under perioden börjar dock helt andra typer av sammanslutningar bildas. Sjukförsäkringar, nykterhetsföreningar och frikyrkorörelsen organiserar nu samhällsgrupper som tidigare inte deltagit i föreningsverksamhet.

En äldre förening: Skarpskytterörelsen

Under 1860-talet bildades i Ringarum liksom på många andra håll en skarpskytteförening. Skarpskytterörelsen hade anknytning till liberala politiska idéer och till Lantmannapartiet och böndernas ökande politiska makt¹¹⁰ Ledare för, och förmodligen även initiativtagare till föreningen var Sven Hansson. På 1860-talet anordnades skyttetävlingar tillsammans med

¹⁰⁵ Ringarums kyrkoarkiv KIIa:1 kyrkostämmans protokoll 28/12 1882

¹⁰⁶ Ringarums kyrkoarkiv KIIa:1 kyrkostämmans protokoll 5/3 1883

¹⁰⁷ Bondebygd... sid 248

¹⁰⁸ Ibid. sid 792

¹⁰⁹ Stenlås sid 339

¹¹⁰ Norborg, Lars-Arne *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen – svensk samhällsutveckling 1809-1992* (Lund 1993, 3:e uppl.) sid 168-169

andra skarpskytteföreningar. År 1864 kom föreningarna i Drothem, Mogata och Valdemarsvik till Ringarum för att ”under klingande spel” marschera till skjutövningar på en av Sven Hanssons ängar.¹¹¹ Skarpskyttekåren tycks även ha dominerat nöjeslivet i socknen under 1860- och 1870-talen. Man anordnade fester som lockade ”tusentals” personer från olika socknar, där skarpskyttarnas musikkår spelade och ”ledarna [...] Sven Hansson i Torp och Oskar Hagberg på Fyllingarum, ståtade i vackra uniformer som generaler”.¹¹² Ringarums skarpskytteförening upplöstes, liksom större delen av den svenska skarpskytterörelsen, under 1880-talet. På många håll fick den efterföljare i form av skyttegillen. Ett sådant bildades i Ringarum år 1893.¹¹³

Sjuk- och begravningskassorna

Från 1870-talet börjar föreningar för sjuk- och livförsäkringar dyka upp i Ringarum. Redan 1872 tog Sven Hansson initiativ till **Ringarums Husbondeförening**, vilken fungerade som en förmedlingsinstans för socknens befolkning att teckna försäkringar hos Ränste- och Kapitalförsäkringsanstalten i Stockholm. Under det första verksamhetsåret fick 120 personer försäkringar genom föreningen. Av dessa var 43 barn som föddes under året och som föräldrar eller faddrar tecknade försäkring för.¹¹⁴

Ett par år senare bildades socknens första arbetarförening, **Ringarums arbetarförenings sjuk- och begravningskassa**, på initiativ av sockensnickaren S P Nilsson i Bråta. Han flyttade in från Norrköping i början av 1870-talet, där han hade varit medlem i en sjukkasse.¹¹⁵ De första medlemmarna vid starten 1875 var snickare, målare, en byslaktare, en skraddarmästare, en snickarmästare, ett par målare, samt tre av S P Nilssons anställda. Bland dessa tre fanns snickaren Törngren som ett drygt decennium senare öppnade egen snickeriverksamhet i Tolsum (se avsnitt 4.7 sid 17). År 1880 hade föreningen trettio medlemmar och att dessa inte kom från alla arbetande samhällsgrupper visar en notis i Söderköpingsposten 1880 i samband med föreningens årliga sommarfest. ”Att ej jordägarna intressera sig för föreningen är ganska naturligt, då likväl den nitiske ordf. som övriga medlemmar arbetat med alla krafter att åtminstone få en bonde som medlem, ehuru väl visat är, vilken nytta en arbetarförening medför.”¹¹⁶

I anslutning till Fyllingarums gods bildades 1897 **Fyllingarums hundramannaförening**. Föreningen som 1898 hade 67 manliga och 33 kvinnliga medlemmar, hade syftet att bidra med ekonomisk hjälp vid sjukdom och begravning, och verksamheten finansierades genom medlemsavgifter samt anordnandet av årliga sommarfester.¹¹⁷ Föreningen hämtade sina medlemmar även från Tolsum. Torparen Karl Johan Karlsson i Bidalen satt i styrelsen 1897. Då trädgårdsmästare Engblom i Berglund, Tolsum dog 1898 bekostade föreningen hans begravning.¹¹⁸

Politiska Föreningar

Någon organiserad partipolitisk verksamhet tycks inte ha funnits i Ringarums socken förrän en bit in på 1900-talet, men Alfred Kämpe beskriver 1890-talet som en tid med ett begynnande politiskt engagemang hos den obesuttna befolkningen i Ringarum. Kämpe skriver

---

¹¹¹ Bondebygd... sid 712

¹¹² Ibid. sid 760

¹¹³ Ibid. sid 854

¹¹⁴ Kommunalstämmen i Ringarums kommun AI:1 protokoll 27/3 1873 bilaga

¹¹⁵ Bondebygd... sid 836-837

¹¹⁶ Ibid. sid 837

¹¹⁷ Ibid. sid 838-839

¹¹⁸ Hammarkinds och Stegeborgs Skärgårds Häradsrätt FII:2 pag 1005

att rösträttsfrågan var något som diskuterades ”ganska livligt i torpstugorna” och att rösträttsföreningar bildades.¹¹⁹ ”En och annan hemmansägare, handlande eller arrendebonde” deltog enligt Kämpe i dessa, men de flesta medlemmarna var torpare, hantverkare, daglönare och drängar. Statarna beskriver dock torparsonen Kämpe som en politiskt inaktiv grupp – ”som vanligt den tiden voro statkarlarna likgiltiga eller slöa. Deras söndagssysselsättning bestod i att smyga omkring i hagmarkerna och skogen med en gammal bössa.”¹²⁰ Frågan är om detta uttalande speglar torparnas inställning till statarna på 1890-talet, eller om det säger mer om 1920-talsjournalisten Kämpe.

Även den egentliga arbetarrörelsen hade ett förspel i Ringarum på 1890-talet, även om det inte ledde till något beständigt organiserande. Enligt Alfred Kämpe förekom de första ansatserna till en politisk medvetenhet och organisation hos Ringarums arbetare redan 1892. Detta år avverkades stora skogsarealer på godset Fyllingarums marker, och för detta ändamål anlände stora skaror skogsarbetare från främst Värmland och Småland. Dessa förenades på sommaren 1892 i en strejk mot arbetsförhållandena vid avverkningen. Till skogsarbetena kom även industriarbetare från bland annat Stockholm vilka var organiserade socialdemokrater och spred tidningen Social-Demokraten bland ortsbefolkningen.¹²¹

Kämpe tycks dra en skiljelinje mellan torpare, hantverkare, daglönare och drängar å ena sidan och stutare å den andra när det gäller politiskt engagemang. Hantverkare och torpare började under 1890-talet arbeta upp ett viss välstånd¹²², daglönare och drängar var ofta unga ogifta män som såg sin utkomst som mer eller mindre tillfällig i väntan på något bättre. Statarna däremot, med sitt lågavlönade arbete och ständiga flyttande, hade enligt Kämpe på något sätt funnit sig i sitt öde. ”– Det tjänar ingenting till att klaga, löd deras förnumstiga filosofi, patron Karl gör som han vill i alla fall, han. Därutöver kommo de inte. De voro som av ödet slagna till slant.”¹²³ Nu gäller Kämpes uttalanden statarna på det stora frälsegodset. Möjligen fanns inte samma utanförskap på de betydligt mindre gårdarna i Tolsum.

De nya folkrörelserna

Nykterhetsrörelsen

Nykterhetsrörelsen tog sin början vid Gusums Bruk redan på 1830-talet, men till Ringarums bondebygd kom den först på 1880-talet, då IOGT-logerna spreds över landet. År 1886 bildades logen *Framåt*, vilken ska ha funnits i runt fem års tid, 1894 bildades logen *Viljan*, och 1896 *Fylgia*. Dessutom fanns en blåbandsförening i byn Rullerum samt ett antal kortlivade föreningar.¹²⁴ Det finns dessvärre inte mycket material bevarat från nykterhetslogerna. Det är bara logen Fylgia som lämnat efter sig material i form av medlemsmatriklar från den här tiden. Fylgia var knuten till godset Fyllingarum, men i medlemsmatrikeln finns även en del medlemmar från Tolsum upptagna. Det första året gick sjuttiofå personer med i Fylgia. Tabell 7 visar deras sociala tillhörighet. Till de tjugotvå arbetarna har jag räknat två drängar, en rättare, en mjölnardräng, en stalldräng, en trädgårdsdräng och en trädgårdselev. Gruppen hantverk/handel består av en skomakare, en skraddare, en mjölnare, en mejerist, en smed samt två snickargesäller. Snickarna, som gick med i november 1896, arbetade och bodde hos snickarmästare Johansson i Berglund, Tolsum. Den förste Tolsumbon i föreningen var dock en arbetare från Löfstad. Dessa tre var alla under

---

¹¹⁹ Kämpe sid 47

¹²⁰ Ibid. sid 47

¹²¹ Ibid. sid 52-56

¹²² Häradsskrivaren i Hammarkinds och Skärkinds fögderi FII:140 kronoräkenskaper 1895, Kämpe sid 50

¹²³ Kämpe sid 43

¹²⁴ Bondebygd... sid 848-849

tjugo år gamla och samtliga lämnade föreningen ”oanklagade” året därpå. Detta år blev ytterligare två Tolsumbor medlemmar; en torpare i Löfstad, och en handelsman från Sjöändan. Båda uteslöts ur föreningen redan samma år.¹²⁵

Kategori	Antal
Arbetare	22
Hantverk/handel	7
Torpare	5
Studenter	1
Kvinnor	22
Okända	15

Tabell 7 Personer inskrivna i Logen Fylgia år 1896

Källa: Folkrörelsearkivet; Logen 2221 av IOGT

Fylgia Ringarum, medlemsmatrikel 1896-1916

Logen Viljan existerade ända fram till 1920-talet och leddes hela tiden av arrendatorn Karl Emil Karlsson i Tolsum.¹²⁶ Karlsson, som var 29 år gammal då han startade logen Viljan, kom från Tryserum och hade arrenderat Amalia Östenssons jord i Tolsum Södergård sedan 1892. Som framgår av tabell 6 (sid 25) var han aktiv i kommunalstämman från 1899 och efter sekelskiftet blev han även kyrkvärd.¹²⁷

Frikyrkorörelsen

Socialisten Alfred Kämpe beskriver väckelserörelsen som en hemsökelse som drabbade socknen på 1880-talet ”och räckte i omkring tio år eller så”. Kämpes föräldrar ”prenumererade på Evangelisten, Stadsmissionären och Missions-tidningen – d.v.s. sedan välståndet genom nyodlingen blivit mera stabilt”. Sammankomster och bönemöten hölls och en ”fanatisk” folkskollärare försökte frälsa barnen i skolan. Enligt Kämpe var denna religiositet dock övergående. Efter en tid hade de flesta frälsta ”med avsvärjelseunder och svordomar återgått till hedningarna”¹²⁸. Frikyrkorörelsen tycks inte ha haft någon framskjuten position i Ringarum före år 1900. Vid biskopsvisitationen i Ringarum 1870 noteras att ”några andliga söndringar hafva här ej förekommit, men en baptist finnes dock [...]”¹²⁹. Baptiströrelsen tycks också ha varit den enda starka frikyrkoorganisationen i Ringarum före sekelskiftet.¹³⁰ Mellan 1870 och 1895 hade baptistförsamlingen 126 medlemmar.¹³¹

Föreningslivet i Ringarum

Skarpskytteföreningen i Ringarum kan sägas ha varit en förening för socknens bondeelit. Genom verksamheten kunde man knyta kontakter med föreningarna i andra socknar, men arrangerandet av stora fester med musikkår och parader var också ett sätt att befästa och legitimera den privilegierade ställningen. Genom skarpskyttekåren verkade man inte bara för rikets försvar utan också för socknen, dess gemenskap och position i förhållande till grannsocknarna. Då skarpskyttekåren upplöstes tog istället arbetarföreningen över den ledande rollen i nöjeslivet. Enligt *Bondebygd och bruksbygd* var arbetarföreningen inte bara skarpskyttarnas efterträdare som festarrangör, utan övertog till och med skarpskytte-

¹²⁵ Folkrörelsearkivet; Logen 2221 av IOGT Fylgia Ringarum, medlemsmatrikel 1896-1916

¹²⁶ Bondebygd... sid 848-849

¹²⁷ Ibid. sid 313

¹²⁸ Kämpe sid 49-50

¹²⁹ Ringarum kyrkoarkiv NIII:1 inventariebok

¹³⁰ Bondebygd sid 320-322

¹³¹ Folkrörelsearkivet; Ringarums Baptistförsamling, historik

föreningens musikkårs instrument.¹³² För hantverkarna som grundade den nya sjukvårdsföreningen var antagligen ”arvet” efter skarpskyttekåren en bra grund att befästa en ställning som en ny elit i socknen. Det kan också vara värt att notera att arbetarföreningens föregångare, husbondeföreningen, grundades av samma bondeelit som var aktiv i skarpskytterörelsen.

Uppkomsten av de egentliga folkrörelserna beskriver Sven Lundqvist som en konsekvens av förändringen av det svenska samhället under senare halvan av 1800-talet. De nya rörelserna tillgodoser nya behov som skapats ur befolkningsökning, migration, urbanisering och nya ideologier som liberalism och socialism.¹³³ De nya värde- och normsystemen medför att stora grupper i samhället känner sig skilda från de traditionella strukturerna. Nya kollektiva mål uppstår i dessa grupper, och folkrörelserna blir maktverktyg för att uppfylla målen. Folkrörelserna kom att mobilisera människor ur alla samhällsklasser, men Lundqvist menar att kärnan utgjordes av företagsamma och driftiga personer ur övre arbetarklass och lägre medelklass.¹³⁴

Hur stämmer då detta in på Ringarums folkrörelser? Som vi sett var frikyrkorörelsen inte särskilt framträdande. Detta är kanske inte så konstigt; inför ”hotet” från bruksbygden i söder, fanns det starkare skäl att liera sig med den traditionella kyrkan än att utmana den. I stället tycks nykterhetsrörelsen ha varit ganska omfattande, om än inte enande. Ett flertal loger och föreningar florerade i bygden under 1880- och 1890-talen. Tolsums befolkning berördes av främst två av dessa, *Viljan*, som grundades av en inflyttad Tolsumbonde och *Fylgia* som hade medlemmar från Fyllingarum och Tolsum. Fylgias medlemsmatrikel visar på en medlemsstruktur som stämmer ganska väl med Sven Lundqvists slutsatser. Medlemmarna är arbetare, handelsmän och hantverkare, alltså representanter för den nya medelklass som börjar framträda vid denna tid. Alfred Kämpes skildringar av torpare och som använder överskottet i plånboken till prenumerationer på frikyrkliga tidskrifter stämmer också in i mönstret. Folkrörelserna är inte förankrade i gamla strukturer utan bygger på nya. Trots att vi inte vet vilka av Tolsums invånare som var med i logen *Viljan*, visar ändå det faktum att flera Tolsumbor istället var medlemmar i *Fylgia* på *byns* minskade betydelse som samlande enhet. Folkrörelserna skapade nya nätverk som ersatte de gamla. Att rörelserna och idéerna ofta kom utifrån, exemplifieras av att grundaren av Ringarums arbetarförening likväl som Logen *Viljans* grundare var inflyttare i socknen.

5.4 Kreditmarknaden

Socknens olika kassor, dels de olika kommunala kassorna, och dels kyrkans kassor, utgjorde ett viktigt kreditinstitut för socknens invånare. Särskilt i fattigkassan¹³⁵ och kyrkkassan¹³⁶ tycks stora delar av medlen ha varit utlånade till sockenbor. Ur fattigkassan, som förvaltades av kommunalnämnden, lånades stora belopp ut. År 1872 fattade nämnden beslut om att kassans medel borde ”särskilt utlånas för att hjälpa mindre lånsökande”. Flera personer hade då lån på 1000 rdr eller mer, däribland Sven Hansson.¹³⁷ Åtta år senare var det dock fortfarande stora låntagare som dominerade. Det största beloppet, 6000 kronor var utlånat till grosshandlare Forsberg i Valdemarsvik.¹³⁸ Mellan 1870 och 1882 hade minst fem bönder och

---

¹³² Bondebygd sid 760

¹³³ Lundqvist sid 26

¹³⁴ Ibid. sid 128, 215-218

¹³⁵ Bondebygd s 422

¹³⁶ Ringarum kyrkoarkiv LV:1, Lib:12

¹³⁷ Kommunalnämnden i Ringarums kommun, protokoll 27/1 1872

¹³⁸ Kommunalnämnden i Ringarums kommun, förteckning över beviljade lån 1878

tre torpare från Tolsum lån i kyrkokassan, och minst tre bönder och en arbetare hade lån i fattigkassan.

Finansiering genom lån tycks ha varit mycket vanligt bland Ringarumsbönderna, det visar inte minst bouppteckningar, konkursakter och ekonomiska tvister i häradsrätten. Var lånade man då sina pengar? Tolsums låntagare tycks i första hand ha lånat av släktingar, i andra hand har man vänt sig till socknens kassor och i tredje hand till andra by- och sockenbor. Av tio bönder och bondhustrur som dör i Tolsum mellan 1870 och 1900 har åtta fordringar av eller skulder till släktingar.¹³⁹ I två av tre konkurser som inträffar i Tolsum under perioden, står också släktingar som huvudfordringsägare.¹⁴⁰ Finansiering genom banker förekommer bara i en konkursakt 1880 och i en bouppteckning 1894.¹⁴¹

När det gäller borgensmän för lånen är det betydligt vanligare att man går till andra bönder i byn eller socknen. Ett exempel från utlåningen i fattigkassan på 1870-talet låter oss skönja ett mönster. Arrendatorn, rörelseidkaren och f d länsmannen Karlsten hade som borgensmän brukspatron Westerberg, två handlare i Valdemarsvik, patron Hagberg, samt två bönder i byarna Norrby och Torp. Arbetaren Jonsson hade Tolsumbonden A P Andersson som borgensman medan bonden Sven Abrahamsson hade två bönder i Norrby och Bråta. Garvare Carlsson slutligen, hade två icke specificerade personer i byn Säverum.¹⁴²

Bönderna och hantverkaren har alltså borgensmän från andra delar av socknen, medan arbetaren har en bonde i samma by som borgensman. Karlsten som bedriver handel har borgensmän från handels- och brukskretsarna, medan den självhushållande bonden Abrahamsson hittar sina borgensmän bland grannbyarnas bönder. Detta begränsade urval kanske inte är representativt, men det passar ändå in i vad vi hittills har sett.

Då man behöver låna pengar vänder man sig i första hand till släktingar. Skuldförbindelserna mellan föräldrar och deras barn är väl främst att betrakta som förskott på arvet, men det förekommer också ofta att man lånar av en bror eller en svåger. Har man inga släktingar att låna av, tycks man i första hand vända sig till socknen. Av nätverkskontakterna lånar man inte gärna sina pengar, däremot ber man dem ofta att skriva på borgen för lånen. Antagligen kan man tolka det i linje med Mauss gåvofunktion, som även Niklas Stenlås tar upp. Man hjälper alltid en nätverkskontakt med det man kan, och en borgensförbindelse är ett förtroendeband mellan likvärdiga parter. Att låna pengarna direkt av en kontakt innebär istället att man underordnar sig denne, gör sig till slav under dennes barmhärtighet.¹⁴³

5.5 Böndernas nätverk

Av de föregående avsnitten har vi fått en uppfattning om hur Tolsumböndernas nätverk såg ut. Vi har också sett att tesen att det finns två nätverk, ett traditionellt och ett modernt, delvis bekräftas av källmaterialet. Den polarisering av landsbygdens jordbrukarbefolkning, som av Hans Seyler beskrivs i termer av att jordbruket blir kapitalistiskt¹⁴⁴, återspeglas i nätverksbyggandet.

---

¹³⁹ Hammarkind Häradsrätt FII:91 pag 421; FII:94 pag 477, 1599; FII:95 pag 13, 789; FII:96 pag 211, 1585; FII:98 pag 531; FII:101 pag 1429; Hammarkinds och Stegeborgs Skärgårds Häradsrätt FII:1 pag 53

¹⁴⁰ Hammarkind Häradsrätt FIV:30, 31, 33

¹⁴¹ Hammarkind Häradsrätt FII:101 pag 1429

¹⁴² Kommunalnämnden i Ringarums kommun, protokoll 1872-1878

¹⁴³ Mauss sid 85

¹⁴⁴ Seyler sid 277

Det traditionella nätverket

Det traditionella nätverket präglas av ekonomiskt likvärdiga bönder som främst driver jordbruk med få binärningar. Nätverket omfattar främst grannbyarna kring Ringarums kyrkby, och man driver frågor som rör jordbruket och den lokala bygden på kommunal- och kyrkstämmorna.

Tolsumbonden August Pettersson är kyrkvärd och som sådan en man med anseende i socknen. Han bedriver dock inga binärningar vid sidan av jordbruket och hans engagemang i socknen begränsar sig tydligt till de norra sockendelarna. Som skolrådsledamot handlägger han underhåll på Ringarums skola¹⁴⁵, och de uppdrag han får av kommunalstämman rör taxeringskommittéer och brandstodsbolag¹⁴⁶, det vill säga frågor som direkt berör bönderna i norra Ringarum. Tillsammans med sin bror Axel står han i tydlig opposition till förslag som innebär att medel spenderas på Valdemarsviks köping, järnvägsbyggen och annat som inte direkt är Ringarumsslättens bönder till nytta. Kontakterna i det traditionella nätverket odlas genom engagemang i kyrkans och socknens angelägenheter, genom fester och högtider och genom att man stöttar varandra i ekonomiska frågor. Ett exempel på detta är då kyrkvärdarna ger en bonde uppskov med ett lån i kyrkkassan år 1878 (se avsnitt 5.2 sid 28). Det är typiskt att en person utanför nätverket, patron Oskar Hagberg, är den som stämmer kyrkorådet för deras sätt att agera. Traditionen och att bevara gamla strukturer är viktiga för nätverket. Det visar till exempel Axel Petterssons engagemang i frågan om öppethållandet av kyrkläktarens dörrar.

Man kan karaktärisera det traditionella nätverket som ett slutet nätverk, där ”medlemskap” krävs. Dels ska man äga eller bruka så mycket jord att man har rösträtt i kommunalstämman, men man ska också ha bott så pass länge i bygden att man hunnit bli accepterad.

Gemenskapskänslan i det gamla förindustriella jordbrukarsamhället med jämnstarka bönder hotades förmodligen av den ökade geografiska och sociala rörligheten och bondens förvandling från ”husbonde” till ”företagare”.¹⁴⁷ En nyinflyttad bonde borde med andra ord utgöra ett hot mot det allt svagare traditionella nätverket, och man kan tänka sig att det tar tid innan han får tillträde till det slutna bondenätverket. Exempel på detta ser vi i avsnitt 4.11 då den inflyttade bonden Viktor Karlsson bryter de gängse mönstren vad gäller dopfaddrar. Ett annat exempel är Emil Karlsson, vilken som nykomling i socknen bygger upp sitt nätverk genom nykterhetsrörelsen, för att efter sex år i byn väljas till uppdrag i kommunalstämman och så småningom även bli kyrkvärd.

Ett tredje exempel på detta är två stämningar mot Viktor Karlsson och hans far Herman Svärd vid häradsrätten 1882¹⁴⁸ och 1887¹⁴⁹. I båda fallen rör det sig om vad som måste uppfattas som konflikter med sedvänjor och invanda mönster. Herman Svärd hade köpt en gård i Tolsum av den gamle bonden Anders Peter Andersson och hans hustru Anna Stina år 1879. I stämningen 1882 menar Anna Stina, som blivit änka året innan, att Svärd misstolkat den undantagsförmån som ingick i kontraktet, och försökt komma undan den naturaförmån som hon hade rätt till. I det andra fallet stämde Svärd och hans son av garvaren Wettermark för att de plöjt upp och besått en äng som tillhörde Wettermark. Av Wettermarks stämning framgår att det rör sig om ”ett halft tunnland af den så kallade fördubblingsjorden”, och att marken antagligen sedan gammalt hört till en viss fastighet. Intrycket av dessa båda mål, som för övrigt båda döms till Svärds nackdel, är att de inte skulle blivit rättssak om inte Svärd och hans son varit ”främlingar” i byn.

¹⁴⁵ Ringarums kyrkoarkiv KIVa:2 Skolrådets protokoll, t ex 1/5 1893, 21/7 1893, 12/10 1896, 27/4 1897

¹⁴⁶ Kommunalsämman i Ringarums kommun AI:3 protokoll, t ex 3/5 1898, 29/12 1900

¹⁴⁷ Gaunt sid 308-313

¹⁴⁸ Hammarkind Häradsrätt AIa:235 nr 49

¹⁴⁹ Hammarkind Häradsrätt AIa:243 nr 42

Mötet med det moderna nätverket

Det moderna nätverket kan karaktäriseras som ett *öppet nätverk*. Nätverket sträcker sig över sockengränserna och omfattar individer ur skiftande klasser och miljöer. I modern mening är det givetvis slutet i den bemärkelsen att ”inträdesbiljetten” är medel för att bedriva handel och politik, men i jämförelse med det traditionella nätverket kan det ändå betraktas som öppet. Det traditionella och det moderna nätverket existerade ju inte sida vid sida utan att beröra varandra. Många av bönderna hade starkare och svagare bindningar till båda nätverken, och under perioden vävs de båda nätverken alltmer samman. För att undersöka beröringspunkterna mellan de två nätverken ska vi gå närmare in på några av individerna som ingår i dem.

Sven Hansson är det mest talande exemplet på hur de båda nätverken hänger samman. Hansson startade i det traditionella nätverket, som jordägare och med engagemang i frågor som rörde Ringarums bondebygd. Efterhand som hans intressesfär utökades till binärningar, ny jordbruksteknik¹⁵⁰ och riks- och landstingspolitik¹⁵¹, byggde han upp ett nytt nätverk som sträckte sig långt över sockengränserna. För att kunna behålla basen för sin verksamhet, jordbruket och mandatet för sin politiska verksamhet, var han dock beroende av att upprätthålla sitt nätverk i hemsocknen. Det är av den anledningen det blir viktigt för honom att inte bara delta i, utan även leda en kommitté för kyrkogårdens förskönande¹⁵², en förening för liv- och sjukförsäkringar¹⁵³ etc. En liknande funktion fyllde skarpskytteföreningen och dess fester, där han kunde länka samman det lokala bondenätverket med det nya utökade. Hansson kom att få en roll som spindel i nätet, eller om man så vill en knutpunkt mellan de båda nätverken. Han kom på så sätt att bli en medlande kraft mellan de norra och södra sockendelarnas olikartade intressen. Ett tydligt exempel på detta är fjärdingsmannafrågan då Hansson lyckas kompromissa fram en finansieringslösning som de flesta kan acceptera (se avsnitt 5.2 sid 28). Ett annat exempel på de ”två världar” Hansson befann sig i finner vi i *Bondebygd och Bruksbygd*. Tolsumbon Albertina Karlsson berättar om ett bröllop hon minns på 1870-talet, då August och Axel Petterssons far gifte bort sin dotter Emma med en bonde från Grimsum. Bröllopet hölls på midsommaren. ”*Det var ett stiligt bröllop. Musikkår gick före hela brudståten från Tolsum till kyrkan. Bruden bar kyrkans brudkrona [...]. Kalaset hölls i två av husen. Brudparet satt i salen på andra våningen, och i närheten satt Sven Hansson med fru. De brukade eljes inte vara med hos bönderna, de var för rika och förnäma.*”¹⁵⁴ Här ser vi tydligt hur Hansson tillhör den nya ”bondearistokratin”, eller ”bondebourgeoisien” för att tala med Hans Seyler.¹⁵⁵ Brudens far, kyrkvärden Peter Svensson, var dock en traditionell ”husbonde” som till dotterns bröllop bjöd ”s.k. lägre folk de följande dagarna”.¹⁵⁶ Att Hansson deltog i bröllopfesten var dock viktigt både för Hansson och Svensson. För Svensson innebar det status att riksdagsmannen Hansson var närvarande, och för Hansson innebar det ett stärkande av hans ursprungliga, grundläggande nätverk. Hanssons agerande kan tolkas utifrån sociologen Marcel Mauss gåvoteori. Genom att engagera sig i socknens angelägenheter, delta i böndernas högtider och anordna fester genom skarpskyttekåren bekräftar han sin status. Genom att han ”delar ut det han själv just fått”¹⁵⁷, använder han sig av sin position och sitt välstånd för att legitimera sin ställning i socknen.

---

¹⁵⁰ Bondebygd... sid 792

¹⁵¹ Myrdal, Robert *Östergötlands läns landsting 1863-1962 Porträttgalleri* (1962) sid 305

¹⁵² Ringarums kyrkoarkiv KI:7 kyrkostämmans protokoll 27/5 1873

¹⁵³ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:1 protokoll 28/3 1872

¹⁵⁴ Bondebygd... sid 746

¹⁵⁵ Seyler sid 77

¹⁵⁶ Bondebygd... sid 747

¹⁵⁷ Mauss sid 96

Peter Svensson och hans son August Pettersson är i egenskap av kyrkvårdar och aktade jordägare viktiga länkar för Hansson till det traditionella nätverket. I Tolsum finns också Hanssons svägerska, byns största jordägare, ”mamsell” Östensson. Hon har förmodligen ett helt annat nätverk än kyrkvårdarna Svensson/Pettersson. Under 1880-talet har hon en kvinnlig ”fotografist” från Skåne som ”hemgäst” på gården.¹⁵⁸ På 1890-talet flyttar hon med sin åldriga mor till Örebro län, och arrenderar ut ägorna i Tolsum.¹⁵⁹ Som kvinna kan hon inte ha något direkt politiskt inflytande i socknen. Socknens ”maktarenor” är stängda för henne och hon måste agera genom nätverkskontakter för att kunna påverka. Antagligen är det hennes svåger Sven Hansson som är hennes främsta nätverkskontakt inom socknen. Som självständigt agerande framträder hon en enda gång i det källmaterial jag gått igenom. Det är när hon 1884 stämmer Axel Pettersson för att han inte uppfyllt sina förpliktelser då han avträder arrendet av hennes mark.¹⁶⁰

Sven Hansson har alltså en position som ”spindel”, en länk mellan de båda nätverken. Det är därför intressant att se vad som händer då han försvinner från spelplanen. Först måste vi dock belysa ett par av hans viktigaste nätverkskontakter.

”Nätverksspindelns” betydelse

Vid sidan av Sven Hansson som ”kommunens starke man” under 1870-talet, framträder ett fåtal andra personer. **Sven Peter Hollertz** var liksom Hansson bonde och dessutom häradsdomare. Han hade missat sin riksdagsplats med en hårsman¹⁶¹, var ordförande i kommunalstämman 1871-1874, nämndeman och häradsdomare och en ivrig samhällsdebattör. Patron **Oskar Hagberg**, förvaltaren av frälsegodset Fyllingarum i socknens nordligaste del var även han landstingsman¹⁶², och gick in som ordförande i kommunalstämman vid Sven Hanssons död 1878.¹⁶³ Hansson, Hollertz och Hagberg var ungefär jämgamla, födda på 1820-talet. Hagberg och Hollertz var protektionister medan Hansson var för frihandel.¹⁶⁴

Hollertz var antagligen en mycket viktig nätverkskontakt för Hansson. Även Hollertz hade antagligen ett väl utvecklat externt nätverk genom handel och politik, men han var också en länk till den juridiska makten i häradet i sin egenskap av häradsdomare. Hollertz bistod ofta vid bouppteckningar och auktioner i socknen¹⁶⁵, och var antagligen en viktig ”spindel” i det traditionella nätverket. Hollertz och Hansson tycks ha haft ett väl utvecklat samarbete i kommunala ärenden. De är ofta tillsammans socknens representanter utåt, till exempel i frågan om järnväg. Mot slutet av 1870-talet händer dock något i denna relation. Vid två tillfällen, 1877 och 1878, stämde Sven Hansson häradsdomare Hollertz inför tinget. Vid det första tillfället handlade stämningen om Hanssons heder. Han ansåg sig baktalad av ett antal personer, bland andra kommunalnämndens ordförande, i samband med en mjölkleverans han gjort till fattigstugan. Ryktet om att han försökt göra sig av med en undermålig vara kunde enligt Hansson allvarligt skada honom som handelsman. Hollertz roll i det hela är diffus, och det verkar som om Hansson stämde honom enbart för att han talat med ryktes-spridarna. Hansson formulerar sig i stämmingsansökan så att de andra tre bönderna uttalade sig ofördelaktigt om hans varor, och att Hollertz ”deltog” i dessa uttalanden.¹⁶⁶ Utslaget i

¹⁵⁸ Ringarums kyrkoarkiv AI:50 Husförhörslängd 1885-1893

¹⁵⁹ Ringarums kyrkoarkiv AI:52 Husförhörslängd 1894-1900

¹⁶⁰ Hammarkind Häradsrätt AIa:240 nr 42

¹⁶¹ Bondebygd... sid 803-805

¹⁶² Myrdal sid 303

¹⁶³ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:2 protokoll 10/6 1878

¹⁶⁴ Bondebygd... sid 804, Kämpe sid 47

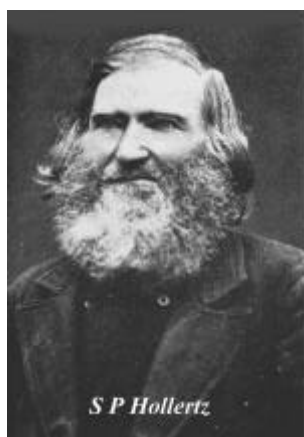
¹⁶⁵ Bondebygd... sid 803

¹⁶⁶ Hammarkind Häradsrätt AIa:221 nr 85

målet blev också att Hollertz friades och de övriga fälldes. Vid vårtinget 1878 stämde Hansson åter Hollertz.¹⁶⁷ Denna gång handlade det om båtsmanstorpet i Tolsum, och hur mycket byn Bråta, som utgjorde ströröte, skulle bidra med ekonomiskt. Officiellt gjordes stämningsansökan av alla Tolsums jordägare som berörs av frågan, men det faktum att de flesta av dessa fick böta för att de inte deltog vid tinget och inte ens brydde sig om att skicka ombud, tyder på att det var Hansson själv som drev det hela. Bland de stämde, förutom Hollertz fem andra jordägare i Bråta, uteblev alla utom en vid tinget. S P Hollertz hade sänt ett brev där han beklagade att frågan inte tagits upp direkt med ströröten, och att man kunde tänka sig att möta Tolsumböndernas krav halvvägs. Med anledning av detta sköts målet upp för att Hansson skulle kunna konferera med de andra bönderna om Hollertz motbud. Året därpå var Sven Hansson död och hans son meddelade förlikning i målet.

Det som är anmärkningsvärt i Hanssons agerande är att han tycks stämma Hollertz istället för att tala med honom. Man skulle kunna tänka sig att Hansson led av någon sjukdom som ledde till hans plötsliga död i maj 1878, och att han därför började handla irrationellt vid den här tiden. Om man istället försöker tolka hans handlingar utifrån nätverksperspektivet, kan man dock spåra rationalitet i det han gör. Utgår man från Stenlås nätverksbegrepp, kan man tolka Hanssons agerande mot Hollertz på olika sätt. Antingen finns det ingen egentlig nätverksrelation mellan Hansson och Hollertz, utan bara en stark konkurrenssituation. Hollertz bedrev liksom Hansson handel och de hade båda samma politiska ambitioner, så en konkurrenssituation fanns uppenbarligen. De bådas roller i kommunalpolitiken och deras makt i det lokala livet gjorde dock att de knappast hade råd att vara varandras fiender. Det är uppenbart att Hansson måste ha känt Hollertz mycket väl. De hade flera års samarbete i socknen, och antagligen också i skarpskyttekåren.¹⁶⁸ Varför stämmer då Hansson sin konkurrent och samarbetspartner på så lösa grunder? Hansson och Hollertz var båda beroende av ett samarbete, ett ömsesidigt givande och tagande, för att deras nätverk inte skulle raseras. Genom att liera sig med Hanssons antagonister, även om det bara var genom att lyssna på skvaller, hade Hollertz i Hanssons ögon rubbat maktbalansen och hotade att allvarligt skada socknelitens nätverk. Hansson stämning kan kanske ses som en markering, en påminnelse till Hollertz om att han borde vårda nätverksrelationen.

I den andra stämningen är det intressant att konstatera att Hansson agerar som medlem i ett annat gammalt nätverk, nämligen byn. I stället för att tala med Hollertz ställer han byn Tolsum mot byn Bråta i en tid då byn som institution definitivt var på väg att dö ut. Det kanske är att övertolka Hanssons handlande att spekulera över om detta var en strategi, men det är likväl intressant att notera att byns jordägare står skenbart eniga mot en yttre ”fiende” i denna sak.

¹⁶⁷ Hammarkind Häradsrätt A1a:222 nr 13

¹⁶⁸ Bondebygd s 712-713, 760, 804

Oskar Hagberg på Fyllingarums gods är också en aktiv man i socknen. Han tillhör inte det traditionella bondenätverket eftersom han är en inflyttad förvaltare av ett frälsegods och dessutom släkt med adeln. De mindre bönderna drar sig inte för att tjuvfiska på godsets vatten.¹⁶⁹ Hagberg är en utbölning och konkurrent till bönderna. Som sådan har han allt att vinna på en allians med Hansson och Hollertz. Han beskrivs som en skicklig lantbrukare, men tycks ha haft vissa svårigheter med populariteten hos gemene man. Alfred Kämpe beskriver honom föga smickrande som en man som godtyckligt utövar sin makt med käppen i högsta hugg.¹⁷⁰ År 1873 dömdes Hagberg till böter av Häradsrätten för hemfridsbrott. Han hade försökt avhysa en torpare genom att slå in torpets dörr, varvid den nervsjuka torparhustruns tillstånd kraftigt hade försämrats.¹⁷¹ Detta kan jämföras med "herrsskapet" Hanssons "fina seder".¹⁷² Man kan därför tänka sig att då Sven Hansson företräder Hagberg i rätten i ett mål där Hagberg stämt en bonde för skogsåverkan år 1877¹⁷³, är detta ett typiskt uttryck för en av nätverkets funktioner. Niklas Stenlås skriver i *Den inre kretsen* om gåvofunktionen i nätverket. För att nätverket inte ska skadas måste en nätverkskontakt alltid hjälpas med vad det vara må, i den utsträckning man besitter resurser att hjälpa.¹⁷⁴ Då Sven Hansson för Oskar Hagbergs talan i rätten kan det mycket väl röra sig om en sådan tjänst. Det är svårt att se att Hanssons intressen i målet skulle kunna vara andra än att bistå Hagberg med sin retoriska förmåga. Varför var det då viktigt för Hansson att upprätthålla relationen med Hagberg? Hagberg var, i kraft av brukare på Fyllingarum, en mäktig röst i kommunalstämman. Dessutom hade han inflytelserika syskon. Hans syster, änkegrevinnan Schwerin, var en stor jordägare i Ringarum och ingift i adeln, medan hans äldre bror Philip som varit inflytelserik i Ringarumstrakten tiden före 1870, var ingift i den inflytelserika Norrköpingsfamiljen Swartling.¹⁷⁵

Att Hansson var frihandlare medan Hollertz och Hagberg var protektionister tycks inte lämna så många spår i deras lokala agerande. Även om handelsfrågan var viktig på riksplplanet och även om Hansson inte fick sitta kvar som östgötaböndernas representant i riksdagen på grund av sin inställning¹⁷⁶, så påverkade det tydligen inte hans möjligheter att samverka med protektionisterna i lokalpolitiken och behålla förtroendet som skicklig lokalpolitiker.

Hur påverkar då Sven Hanssons död maktbalansen i Ringarum?

År 1875 bildades aktiebolag vid Gusums Bruk. Aktietecknarna vid starten tillhörde alla brukspatron Edvard Westerbergs släkt, utom grosshandlaren S P Forsberg i Valdemarsvik.¹⁷⁷ Edvard Westerberg, hans brorson bruksdisponent Axel Westerberg, samt handelsfamiljen Forsberg i Valdemarsvik kom att utgöra en stark motpol till de norra sockendelarnas bondevälde. Sven Hansson hade som vi sett i flera fall en medlande roll mellan Ringarumslättens bönder och handelsintressena i söder. I järnvägs- och fjärdingsmannafrågan intar han en ledande roll som utredare och initiativtagare. Då Hansson plötsligt avlider i Söderköping våren 1878, uppstår ett vakuum i Ringarums maktsfär. Oskar Hagberg går som Hanssons "kronprins" in som stämмоordförande, men han lyckas bara behålla denna post till 1881, då han efterträds av pastor Rosenqvist.¹⁷⁸ Om Hagberg kan ses som en medlande länk mellan

¹⁶⁹ Hammarkind Häradsrätt AIa:199 nr 94, 117; AIa:210 nr 106

¹⁷⁰ Kämpe sid 38

¹⁷¹ Hammarkind Häradsrätt AIa:209 nr 65

¹⁷² Bondebygd... sid 792

¹⁷³ Hammarkind Häradsrätt AIa:219

¹⁷⁴ Stenlås sid 233

¹⁷⁵ Bondebygd... sid 780-781

¹⁷⁶ Ibid. sid 791

¹⁷⁷ Ibid. sid 658

¹⁷⁸ Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:2 protokoll 1881

sockenintressena i Hanssons anda, så är kanske pastor Rosenqvists uppdykande ett ännu tydligare tecken på att det behövdes en stark medlare för att hålla samman stämman. Då Rosenqvist lämnar socknen 1883 glider dock maktbalansen definitivt över på bruksintressena och familjen Westerberg. Bruksdisponent Axel Westerberg väljs till kommunalstämmans ordförande 1884 och sitter kvar ända till 1912 då han efterträds av sin son.¹⁷⁹ Att maktbalansen var rubbad och att det fyrktalsvälde som Torkel Jansson talar om¹⁸⁰ definitivt slagit över till de nya kapitalistiska intressenas fördel framgår också av de beslut som fattades (se avsnitt 5.2 sid 26-29).

Det traditionella bondenätverket förlorar sina viktigast knutpunkter, ”spindlarna” försvinner, och det moderna kapitalistiska nätverket stärker sina positioner på den lokala maktens arena.

6. Slutsatser

Att stora förändringar ägde rum i det svenska lokalsamhället under slutet av 1800-talet framgår med klarhet i Ringarumsmaterialet. Det traditionella agrara samhället försvinner allt mer till förmån för moderna marknadskapitalistiska strukturer. I byn Tolsum ser vi hur *byns* betydelse i stort sett försvinner under perioden. Redan under 1870-talet tycks byn inte ha någon större betydelse bland bönderna. De släktband som funnits mellan jordägarna tunnas ut alltmer och det väljs inte längre några byordningsmän. Som administrativ enhet ersätts byn alltmer av *roten*. Antagligen inleds denna utveckling med laga skifte, som ägde rum i Tolsum på 1840-talet. För de obesuttna byinnevånarna är det främst två företeelser som leder till att bygemenskapen löses upp. Det första är torpens tillbakagång under perioden. Då torparna minskar i antal försvinner både de horisontella banden mellan småjordbrukarna och de vertikala till jordägarna och storbönderna. Det andra som påverkar utvecklingen är uppkomsten av föreningar och folkrörelser. Föreningsgemenskapen ersätter till viss del den gamla bygemenskapen, och är på så sätt både en orsak till och en följd av byns minskade betydelse.

Socknens elitgrupper förändras också under perioden. Det traditionella jordbrukarsamhället utmanas alltmer av samhällsomvandlingen. I Ringarum blir det särskilt tydligt hur bönderna kring Ringarumsslätten värnar sina traditionella och rotade intressen gentemot de södra sockendelarnas brukssamhälle och köping. Järnväg motarbetas liksom förändringar i kyrklig praxis och uttaxering av medel till de södra sockendelarna. Bland bönderna börjar nu också en ny elitgrupp särskilja sig. Den utmärks av intressen utanför det traditionella jordbruket; politik, handel och binärningar. Sven Hansson är väl kanske det bästa exemplet på en bonde som tar steget till att bli ”herrskep”. De nya intressena innebär att ett nytt nätverk utvecklas, medan det fortfarande är viktigt att upprätthålla det gamla agrara nätverket. På så sätt riktas den nya elitens nätverk både utåt, mot handelsintressen och politiska mål utanför hembygden, och inåt, mot den egna socknen. Å ena sidan sker en orientering bort från traditionella värden och normer. Som handelsman kan det till exempel vara viktigare att bedriva handel än att lyda kyrkans bud att helga vilodagen. Å andra sidan blir det betydelsefullt att engagera sig i socknens frågor för att behålla och förstärka positionen i det gamla nätverket. Med sina dubbla nätverk blir den nya handelsdrivande bondeeliten en slags ”spindlar” i näten. De väver samman det gamla och det nya.

Maktkampen mellan de traditionella bondeintressena och de nya handelsintressena utspelar sig främst i socknens officiella fora, kommunal- och kyrkostämmorna, och här får ”Nätverksspindeln” ett slag medlarroll. Ett balansförhållande byggs upp som bygger lika

---

¹⁷⁹ Bondebygd... sid 395

¹⁸⁰ Jansson, SHU 146 sid 124

mycket på informella kontakter och förtroenden som på det officiella politiska spelet. När en av nätverkens "spindlar" försvinner uppstår "revor" i nätverken, och makten förskjuts och ansamlas hos de politiskt starkaste.

De som bedriver maktspelet i socknens officiella fora, kommunal- och kyrkostämmorna, är alltså en besutten elit, bestående av jordägare, arrendatorer, bruks- och godsförvaltare och handelsmän – en *manlig* besutten elit, kan tilläggas. Som kvinnlig jordägare är man beroende av sina nätverksrelationer för att få sina intressen tillgodosedda. Det lilla arkiven säger om Amalia Östensson i Tolsum antyder ett nätverk som sträcker sig långt utanför Ringarumslätten. Inom socknen låter hon antagligen sin sväger Sven Hansson tillgodose hennes intressen.

Också bland de icke besuttna förändras nätverken genomgripande. I det gamla bysamhället fanns dels ett horisontellt nätverk baserat på en torpinstitution med jämnstarka småjordbrukare på långa besittningskontrakt, dels ett vertikalt nätverk baserat på dessa jordbrukares beroende av jordägarna. Då torpen förpantas och på andra sätt omvandlas till backstugor och "egna hem", försvinner de vertikala bindningarna samtidigt som de horisontella förändras.

Den ekonomiska utvecklingen leder till att en ny elit, en "arbetarelit", bestående av hantverkare, handelsmän, fastighetsägare och förpantningstorpäre, utvecklar nya nätverk baserade på gemensamma intressen och värderingar i stället för på släkt- och bygemenskap. Detta tar sig uttryck i föreningar och folkrörelser. Man är på väg att skapa ett maktalternativ till kommunalstämmornas "fyrktalsvälde".

Det tycks också vara signifikant att folkrörelserna kommer utifrån. Alfred Kämpe beskriver hur "gästarbetare" från andra landsdelar bidrar till den första arbetarrörelsen på 1890-talet. Likaså grundades Ringarums första egentliga sjukkasserörelse av en inflyttad hantverkare. Ett tredje exempel är Tolsumbonden Emil Karlssons grundande av en nykterhetsloge. Folkrörelserna var alltså dels ett nytt sätt för stora grupper att delta i samhällsutvecklingen, men också ett sätt för inflyttade att bygga nya nätverk.

Genom att studera utvecklingen i en by på den östgötska landsbygden under trettio år i slutet av 1800-talet, har jag ryckt loss en liten tidsperiod under ett långt skede av omvandling. Också i rummet har det varit en detaljstudie, och i en annan by hade jag kanske sett andra saker. Fallet Tolsum ger ändå en bekräftelse på att samhällsomvandlingen speglas i människornas relationer och närverksbygge på lokalplanet.

Det vi ser är hur ett traditionellt agrart självhushållningssamhälle med vertikala strukturer och slutna nätverk, omvandlas till ett modernt kapitalistiskt system med horisontella bindningar och öppna nätverk.

På tröskeln till 1900-talet har den svenska landsbygden omvandlats för att möta marknadsekonomins, men också demokratins tidevarv.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Landsarkivet i Vadstena

Hammarkind Häradsrätt

AIa:199-250 Domböcker
FII:91, 94-99, 101 Bouppteckningar
FIV:30, 31, 33 Konkursakter

Hammarkinds och Stegeborgs Skärgårds Häradsrätt

AIa:1-10 domböcker 1895-1900
FII:1-2 Bouppteckningar 1894-1897

Häradsskrivaren i Hammarkinds och Skärkinds fögderi

EVIIa:55 Mantalslängd 1870
EVIIa:14 Mantalslängd 1890
FII:130 Kronoräkenskaper 1885
FII:140 Kronoräkenskaper 1895

Östergötlands läns länsstyrelse. Landskontoret

GXIV:16 Laga skifte i Tolsum 1844

Ringarums kyrkoarkiv

AI:32, AI:37, AI:42, AI:50 Husförhörslängder 1870-1893
C:6, C:7, C:8, C:9, C:10, C:11 Ministerialböcker 1800-1894
KI:7 Kyrkostämmans protokoll 1870-1881
KIIa:1 Kyrkorådets protokoll 1870-1889
KIVa:1 Skolrådets protokoll 1870-1889
LV:1 Premie-, kollekt- och Sefvringsska kassan
LIb:12 Kyrkkassan
NIII:1 Inventariebok
PIV:2 Utdrag ur dombok

Ringarums församlings arkiv

Ringarums kyrkoarkiv

AI:52 Husförhörslängd 1893-1899
C:12 Ministerialbok 1894-1900
KIIa:1 Kyrkostämmans protokoll 1881-1900
KIIa:2 Kyrkorådets protokoll 1890-1900
KIVa:2 Skolrådets protokoll 1890-1900

Valdemarsviks Kommuns arkiv

Ringarums kommuns arkiv

Kommunalstämman i Ringarums kommun AI:1-3 protokoll 1870-1900
Kommunalnämnden i Ringarums kommun, protokoll 1872-1878 (omärkt), 1893-1900 (AI:2)

Folkrörelsearkivet i Norrköping

Logen 2221 av IOGT Fylgia Ringarum

medlemsmatrikel 1896-1916

Ringarums Baptistförsamling

historik

Tryckt källmaterial och litteratur

Aronsson, Peter *Bönder gör politik – Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680-1850* Bibliotheca Historica Lundensis 72 (Akademisk avhandling, Lund 1992)

Bringéus, Nils-Arvid *Livets högtider* (Lund 1987)

Bäck, Kalle *Början till slutet - Laga skiftet och torpbebyggelsen i Östergötland 1827-65* (Linköping 1992)

Carlsson, Sten *Yrken och samhällsgrupper* (Stockholm 1968)

Edling, Nils *Det fosterländska hemmet – Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 1996, akademisk avhandling)

Gaunt, David *Familjeliv i Norden* (1983, s.l.)

Gärme, Erik m fl *Bondebygd och bruksbygd - Ringarums socken genom tiderna* (Utgiven av Ringarums kommun 1970)

Ingers, Enoch, Sten Carlsson och Albert Eskeröd *Bonden i svensk historia del III* (Stockholm 1956)

Jansson, Torkel *Samhällsförändring och sammanslutningsformer – Det frivilliga föreningsväsendets uppkomst och spridning i Husby-Rekarne från omkring 1850 till 1930* Studia Historica Upsaliensia 124 (Akademisk avhandling, Uppsala 1982)

Jansson, Torkel *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation – En konturteckning av 1800-talets Norden* Studia Historica Upsaliensia 146 (Uppsala 1987)

Kämpe, Alfred *Trälar, torpare, statare – Noveller och journalistik i urval* (Stockholm 1977)

Lundkvist, Sven *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920* Sober-dokumentation 3 (Uppsala 1977)

Mauss, Marcel *Gåvan* (1925, svensk översättning 1972)

Mellquist, Einar D *Rösträtt efter förtjänst – Riksdagsdebatten om den kommunala rösträtten i Sverige 1862-1900* (Stockholm 1974, akademisk avhandling)

Myrdal, Robert *Östergötlands läns landsting 1863-1962* Porträttgalleri (Östergötlands läns landsting 1962)

Natur Kultur – Miljöer i Östergötland (Länsstyrelsen i Östergötlands län 1983, andra upplagan)

Norborg, Lars-Arne *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen – svensk samhällsutveckling 1809-1992* (Lund 1993, 3:e uppl.)

Nothin, Torsten *Från självhushållets tid* (Stockholm 1966)

Seyler, Hans *Hur bonden blev lönearbetare – Industrisamhället och den svenska bondeklassens omvandling* Arkiv avhandlingsserie nr 17 (Lund 1983)

Stenlås, Niklas *Den inre kretsen – Den ekonomiska elitens inflytande över svensk partipolitik och opinionsbildning 1940-1949* Arkiv Avhandlingsserie 48 (Akademisk avhandling, Uppsala 1998)

Åberg, Martin *Samförståndets tid - Konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik* (Lund 1998)